T.C

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ARAP DİLİ VE BELAGATI BİLİM DALI

ARAP EDEBİYATINDA TEVKİAT

(Emevi Dönemi Örneği)

Yüksek Lisans Tezi

ZAHİT KAPLANGÖZ

İstanbul 2016

T.C

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ARAP DİLİ VE BELAGATI BİLİM DALI

ARAP EDEBİYATINDA TEVKİAT

(Emevi Dönemi Örneği)

Yüksek Lisans Tezi

ZAHİT KAPLANGÖZ

Danışman: Prof. Dr. Halil İbrahim Kaçar

İstanbul 2016

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ Anabilim Dalı ARAP DİLİ VE BELAGATI Bilim Dalı TEZLİ YÜKSEK LİSANS öğrencisi ZAHİT KAPLANGÖZ'nın ARAP EDEBİYATINDA TEVKİAT(EMEVİ DÖNEMİ ÖRNEĞİ)
adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 15.06.2016 tarih ve 2016-21/23 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / ~~oy çokluğu~~ ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 27/06/2016

		Öğretim Üyesi Adı Soyadı	**İmzası**
1.	Tez Danışmanı	Prof. Dr. HALİL İBRAHİM KAÇAR	
2.	Jüri Üyesi	Yrd. Doç. Dr. YILMAZ ÖZDEMİR	
3.	Jüri Üyesi	Doç. Dr. MEHMET BOYNUKALIN	

ÖZET

Bu tezde Arap edebiyatında dilekçelere verilen cevaplar olarak da bilinen tevkîʿât konusu incelenmiştir.

Tez, Araplar ve Edebiyat başlıklı bir giriş, Tevkîʿât ile İlgili Genel Bilgiler ve Tevkîʿâtın Edebî Yönü şeklinde iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde edebî bir tür olan tevkîʿâtın daha iyi anlaşılması için kısaca Arap tarihi ve edebiyatı hakkında bilgi verilmiştir.

Birinci bölümde genel hatlarıyla tevkîʿât hakkında bilgiler verilmiş, Emevi sultanlarının ve bu dönemde yaşamış önemli kimselerin yazdıkları tevkîʿât ile bu zamanın sosyo-kültürel faktörleri arasındaki ilişki ortaya konulmuş ve bu dönmedeki tevkîʿât konularına göre tasnif edilmiştir.

İkinci bölümde ise Emeviler döneminde yazılan tevkîʿât şekil ve üslup bakımından incelenmiştir. Yine bu dönemde yazılan tevkîʿâtta kullanılan ayet, hadis ve meseller ele alınmıştır.

ABSTRACT

This thesis attempts to analyze tawkiat which is known the response to the petition in Arabic literature.

Thesis includes a introduction and two parts. The title of the introduction is Arabs and Literature. The title of the first part is General İnformation about the Tawkiat. The title of the second part is Literary aspect of the Tawkiat. Short information about Arab history and literature is given in the introduction for better understending tawkiat which is a kind of literary.

İn the first part we give inormation about tawkiat and evaluate the relationship between tawkiat which was writen by Kings of the Umayyad and worthies and socio-cultural factors, divide tawkiat into section according to content.

İn the second part of this thesis we analyze the Umayyad period written tewkiat with the point of form and language. Also verses used in tawkiat written during this period, hadiths and parable are discussed.

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **i**

ABSTRACT ..... **ii**

İÇİNDEKİLER ..... **iii**

KISALTMALAR ..... **v**

ÖNSÖZ ..... **vi**

GİRİŞ **1**

ARAPLAR ve EDEBİYAT **1**

1. ARAPLAR 1

1. 1. Araplarda Yazı 2

2. EDEBİYAT 5

2. 1. Şiir 5

2. 1. 1. Cahiliye ve İslam Sonrası Şiirin Özellikleri 6

2. 2. Nesir 7

2. 2. 1. Nesrin Türleri 9

2. 2. 1. 1. Mektubun Gelişmesi 11

BİRİNCİ BÖLÜM **14**

TEVKİAT İLE İLGİLİ GENEL BİLGİLER **14**

1. TANIMI 14

1. 1. Sözlük Anlamı 14

1. 2. Istılah Anlamı 18

2. MENŞEİ VE KULLANILIŞI 19

3. EMEVİ DÖNEMİNE KADAR KAYNAKLARI 21

4. TARİHİ SEYRİ 23

4. 1. İlk İslam Döneminde Tevkî'ât 23

4. 1. 1. İlk İslam Dönemi Tevkî'ât Konuları 27

4. 1. 1. 1. Devlet İşleri ile İlgili Tevkî'ât 27

4. 1. 1. 2. Din ve Ahlak Konulu Tevkî'ât 32

4. 1. 1. 3. Şahsî Meselelerle İlgili Tevkî'ât 35

4. 2. Emeviler Döneminde Tevkî'ât 39

4. 2. 1. Emeviler Dönemi Önemli Şahsiyetler ve Tevkî'ât 40

4. 2. 1. 1. Emevi Halifeleri 40

4. 2. 1. 2. Emevi Vali ve Komutanları 54

4. 2. 1. 3. Önemli Dil Bilginleri 56

4. 2. 2. Emeviler Dönemi Tevkî'ât Konuları 58

4. 2. 2. 1. Halkın Nasıl Yönetileceğine Dair Tevkî'ât 58

4. 2. 2. 2. Savaşlar Hakkında Tevkî'ât 60

4. 2. 2. 3. İsyan ve İsyancılar için Yazılan Tevkî'ât 62

4. 2. 2. 4. Kişiler ve Topluluklar Hakkında Görüş Beyan Eden Tevkî'ât 63

4. 2. 2. 5. Aile Fertleri ile İlgili Tevkî'ât 65

4. 2. 2. 6. Hapsedilen Kimselerle İlgili Tevkî'ât 67
4. 2. 2. 7. Doğal Afetlerle İlgili Tevkî'ât 68
İKİNCİ BÖLÜM 70
TEVKİATIN EDEBİ YÖNÜ 70
1. TEVKÎ'ÂT VE EDEBİ SANATLAR 70
1. 1. Meânî Yönünden Tevkî'ât 70
1. 1. 1. Îcâz 70
1. 1. 2. Itnâb 72
1. 1. 3. İltifat 75
1. 2. Beyân Yönünden Tevkî'ât 76
1. 2. 1. Teşbih 76
1. 2. 2. Mecâz-ı Mürsel 78
1. 2. 3. İstiâre 81
1. 3. Bedî Yönünden Tevkî'ât 84
1. 3. 1. Tıbâk 84
1. 3. 2. Mukâbele 85
1. 3. 3. Cinâs 87
1. 3. 4. Seci 88
1. 3. 5 İktibâs 89
2. TEVKÎ'ÂT VE İKTİBÂSLAR 90
2. 1. Ayet 90
2. 2. Şiir 103
2. 3. Hadis ve Mesel 107
SONUÇ 110
BİBLİYOGRAFYA 112
FİHRİSTLER 123
EMEVİ DÖNEMİ TEVKÎ'ÂTI OLUŞTURAN 123
A- AYETLER 123
B- DİĞER SÖZLER 123
B- ŞİİR 130
C- HADİS 130
D- MESEL 130

KISALTMALAR

a. g. e. :	Adı geçen eser
a. g.m. :	Adı geçen makale
a.g.md. :	Adı geçen madde
a.s. :	Aleyhis Selam
b. :	İbn
bkz. :	Bakınız
c. :	Cilt
h. :	Hicrî
Hz. :	Hazreti
ö. :	Ölümü
r.a. :	Radiyellâhu anhu
s. :	Sayfa
sy. :	Sayı
ts. :	Tarihsiz
vb. :	Ve benzeri
yay. yok :	Yayınlandığı yer yok

ÖNSÖZ

İnsanların birbirleriyle haberleşmede kullandığı en kadim araçlardan birisi hiç şüphesiz mektuptur. Bu sebepten ötürü mektuplar insanlık tarihindeki olaylara ışık tutan, toplumların siyasi ve sosyal yapısını gün yüzüne çıkaran tarihi vesikalardır.

Bir mektup türü olarak kabul edebileceğimiz dilekçeler ise daha çok fertlerin sisyasi otoriteden her hangi bir ihtiyacını gidermesi hususunda yazdıkları talebî yazılardır. Bu dilekçelerde yer alan taleplere resmi görevliler tarafından verilen cevaplara ise Arap edebiyatında tevkîʿât denilmektedir.

Tevkîʿât İslam tarihinde ilk olarak Hz. Ebu Bekir döneminde ortaya çıkmış sonraki dönemlerde ise sıklıkla kullanılmıştır. Tevkîʿât ile hem o toplumda yaşayan bireylerin karşılaştıkları sorunlar öğrenilebilir hem de siyasi otaritenin var olan sorunları çözmede takip ettiği yol ortaya çıkarılabilir.

Bu çalışmamızda genel hatlarıyla tevkîʿât hakkında özellikle Emiveler döneminde var olan tevkîʿât örneklerini de kullanarak bilgi vermeyi amaçladık. Bir giriş ve iki bölümden oluşan çalışmamızın giriş kısmında kısaca Araplar'ın edebiyat tarihlerine değindik. İlk bölümde ise Emeviler döneminde yazılan tevkîʿâtın hangi sâiklerle kaleme alındığını inceledik ve özellike bu dönemde yazılan tevkîʿâtın ya bizzat Kur'ân ayetlerinden veya ayetlerin işaret ettiği hakikatlerden faydalandığını ortaya koyduk. Ayrıca bu yazıların Arap edebiyatında nasıl bir etkiye sahip olduğuna da değinmeye çalıştık. İkinci bölümde Emeviler döneminde yazılan tevkîʿâttaki edebî sanatları inceledik.

Çalışmamız esnasınsında bizlere her türlü desteği sunan ve yardımlarını esirgemeyen hocam Prof. Dr. Halil İbrahim KAÇAR'a ve gerek tezin yazımıyla alakalı teknik meselelerde, gerekse diğer konularda istifade ettiğim tüm arkadaşlara teşekkür eder, hayırlara vesile olmasını dilerim.

İstanbul,2016

Zahit KAPLANGÖZ

GİRİŞ

ARAPLAR ve EDEBİYAT

1. ARAPLAR

Araplar, Sâmî kavmine mensup olan ve anayurtları Arabistan olarak bilinen topluluktur. Tarihte ilk Arap kelimesi eski Asur yazılarında mevcut olup anlamı hakkında tartışma bulunmaktadır. Bu kelime için çölde yaşayan kimse, kara ülkesi ve batı gibi değişik anlamlar verilmektedir. Tarihi vakıalar göz önüne alındığında Arapların Asurlular, Babilliler ve Romalılarla siyasi ve askeri münasebetleri bulunduğu anlaşılmaktadır.[1]

Araplar iki büyük gruba ayrılırlar; ilki Arab-ı Bâide ki bunlar tarihin eski devirlerinde yaşamış ve yok olmuş kabilelerdir. Bu grup hakkında elimize Kur'an ve eski şiirlerden ulaşan çok az bilgiler vardır. Diğeri ise Arab-ı Bâkiye'dir ki bunların soyu ise günümüze kadar gelmektedir. Arab-ı Bakiye ise kendi içinde iki gruba ayrılır.

a- Arab-ı Âribe: Bunlara aynı zamanda Kahtâniler de denilmektedir. Anavatanları Yemen olup buradan Arabistan'a yayılmışlardır. Başlıca kolları ise Cürhüm ve Yarub'tur. Medine de yaşayan Evs ve Hazreç kabileleri bu boya mensuptur.

b- Arab-ı Müstaribe: Aslen Arap olmayıp sonradan Araplaşan kabilelere denilmektedir. Bu kabilelere aynı zamanda Adnâniler, İsmâilîler, Meaddîler de denilmektedir. Soy olarak Hz. İbrahim'e dayanmaktadırlar.[2]

Araplar diğer Sâmi topluluklara göre edebî dilleri sonradan gelişmiş olsa da, orijinal Sâmi dilinin en kuvvetli temsilcileridir.[3] Bunda özellikle Yahudilerin tarihleri boyunca pek çok coğrafi bölgeye dağılıp baskı altında kalması, Arapların kahir ekseriyetinin ise Arabistan bölgesinde diğer

[1] Hakkı Dursun Yıldız, "Arap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991), c. III, s. 272.
[2] Hakkı Dursun Yıldız, a. g. md., c. III, s. 273.
[3] Filip Hitti, Cebrail Cebbur, *Târihu'l-Arab*, Dâru'l-keşşaf-Neşr, yay. yok, 1961, c. I, s. 8.

milletlerden uzak bir şekilde dillerini uzun müddet saf halde konuşması etkili olmuştur.

Asıl konumuzu teşkil eden tevkî'ât ise Araplar'da ancak yazının gelişmesiyle ortaya çıkan edebi bir türdür. Dolayısıyla Araplar'da yazının kullanılmaya başlanması ve gelişme süreci konu bağlamında ayrı bir öneme haizdir.

1. 1. Araplarda Yazı

Cahiliye Arapları yazıya aşina bir milletti. Nitekim Kur'an'da bazı ayetlerde kaleme, yazılan şeylere vb. atıflar yapılmıştır.[4] Aynı şekilde cahiliye şiirlerinde de yine kalem vb. kelimeler ihtiva eden şiirler bulunmaktadır ki bunlar Araplar'ın İslam öncesinde de yazıyı bildiklerine işaret etmektedir. Bunlardan Lebîd b. Rebîa'nın şu beytini örnek olarak verebiliriz.

"وَجَلَا السَّيْلُ عَنِ الطُّلُولِ كَانَهَّا زُبُرٌ تُجِدُّ مُتُونَهَا أَقْلَامُهَا"

"Sel, kalemin kitaplardaki metinleri ortaya çıkardığı gibi harabeyi ortaya çıkardı."[5]

Ama buradaki aşinalık oldukça yüzeyseldi. Bunu cahiliye devrini sonlandıran Peygamber (a.s.)'ın ayın konumu hakkındaki şu sözü en iyi şekilde açıklar: "Bizler okuma-yazma bilmeyen bir milletiz. Ne yazar, ne de hesap ederiz (on parmağını üç defa gösterdi) ay, ya böyledir (on parmağını iki defa gösterip üçüncüsünde dokuz parmağını gösterdi) ya da böyledir."[6]

[4] Alak: 96/1-5, Kalem: 68/1, Tur: 52/1-3.
[5] Bu ve diğer şiirler için bk. Şevki Dayf, *el-Fen ve Mezahibuhû fi'n-nesri'l-Arabi*, Dâru'l-meârif, yay. yok, ts., s. 18-19; Mahmud Şukrî el-Âlusî, *Bulûgu'l-ereb fî marifeti ahvâli'l- Arab*, Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrut, ts., s. 367-368.
[6] Buhari, Savm, 13; Müslim, Savm, 10.

Arap yazısının menşei hakkında elimizde kesin bilgiler yoktur. Kimi yazarlar bu yazının kökenini Adem (a.s.)'a kadar götürür. Bunun yanında Hud (a.s.)'ın vahiy katipleri yoluyla öğrenen Tay kabilesinden bir gruba da nispet edenler olmuştur. Ayrıca Enbar'da oturan bir kabileye ve Adnan b. Âd kavminden gelenlere de nispet edilmiştir.[7] Gerek kitaplardan gerek modern araştırmalardan elde edilen sonuçlar Arap yazısının Hicaz dışında ortaya çıkıp daha sonra Hicaz'a geldiğini göstermektedir. Arap yazısının menşei ile ilgili son olarak Kenan Demirayak'ın sözlerine yer veriyoruz.

"İslamiyetten önce Arabistan'ın kuzeyinde ve güneyinde iki ayrı yazı kullanılıyordu. Her iki yazının kaynağı Fenike yazısı idi. Uzun süre Güney Arapları tarafından kullanılan ve Müsned denilen Himyeri yazısı gelişme imkanı bulamamış, muhtemelen Himyerlilerin yıkılışından sonra ortadan kalkmış ve bunun yerine bu güne kadar gelen ve o dönemde kullanılan Arap yazısı almıştır. Bu yazıda bitişik Nabat yazısından gelmiştir. Alimleri bu görüşe sevkeden bazı kitabeler vardır ve bunlar İslamiyetten önce yazılmıştır, bu kitapların ilki, dili de yazısı da Nebati birinci Ummu'l-Cimâl (m. 250) ve en-Nemâre (m. 328) kitabeleridir. M. 328 yılına ait olan kitabe İmruu'l- Kays b Amr'ın mezar kitabesidirve daha sonra Klasik Arapçahaline gelecek olan Kureyş lehçesine yakın Nebatî-Ârâmî yazısıyla yazılmıştır(….) Bu durumda Nebati yazısının Arap yazısına doğru değişmesi m. IV. Ve V. asırda teşekkül etmiş olması gerekir. Çünkü Câhiliye döneminde Ûkaz gibi panayırlarda yapılan şiir yarışmalarında birinci seçilen yazının (Arap yazısıyla) yazılarak Kabe duvarına asıldığı yolundaki rivayetler bu yazının İslamiyetten önce Mekke ve Medine'de de bilindiğini ve neş'et etiği bölgeden çeşitli vesilelerle kuzey ve güneye yayıldığını gösteriyor."[8]

Cahiliye döneminde Araplar arasında yazının pek yaygın olmadığını belirtmiştik. Bunda en büyük sebebin Arapların sosyal hayatlarındaki sade yaşamları diyebiliriz. Arap edebiyatı araştırmacıları bu devirde sadece siyasi antlaşmalar ve köle mülkiyeti için yapılan akitler gibi oldukça mahdut bir

[7] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Dâru'l-mârife, Beyrut, 1978, s. 6; el-Âlûsî, a.g.e., s,328.
[8] Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi I*, Fenomen Yayınları, Erzurum, 2009, s. 35; Arap yazısının menşei hakkında ayrıca bkz: ; el-Âlûsî, a.g.e., s.369.

alanda yazıya ihtiyaç duyulduğunu ifade etmektedirler.[9] Pek tabii ki bu tür yazılarda herhangi sanatsal bir endişeye rastlanmamakta, yazılar oldukça sade ve amaca yönelik bir şekilde icra edilmekteydi.

İslam'ın ilk döneminde Arap yazısı hatta Arap dili tam manasıyla büyük bir inkişaf yaşamıştır. Bundaki en büyük rol hiç şüphesiz Arapların Kur'an ile tanışmalarıdır. Kur'an'ın yazılı metinler halinde çoğaltılması müslümanların yazıya verdiği önemi arttırmıştır. Nitekim Peygamber (a.s.)'ın İslam toplumunda okur-yazar oranını arttırmak için Bedir esirlerinden okuma yazma bilenlerin her birini, 10 Medineli çocuğa okuma öğretmesi karşılığında serbest bırakması yazıya gösterilen öneme dair güzel bir örneklik teşkil etmektedir. Bizzat Kur'an da müslümanları yazıyı öğrenmeye ve onu gerekli durumlarda kullanmaya teşvik etmiştir. Özellikle ticari antlaşmalarla ilgili "Ey iman edenler! Belli bir vade ile karşılıklı borç alış verişinde bulunduğunuz vakit onu yazın"[10] ayetinde yazıya vurgu açık bir biçimde görülmektedir. Yine Peygamber (a.s.)'in Kur'an'ı yazdırmak için başkanlarının Ali b. Ebu Talip (r.a) ve Osman b. Affan (r.a) olduğu bir katipler topluluğu oluşturduğu bilinmektedir. Yazının kullanımı Peygamber (a.s.) döneminde sadece Kur'an ile sınırlı kalmamış diğer devletleri İslam'a davet, çeşitli antlaşmalar gibi pek çok alana sirayet etmiştir.[11]

Hulefâ-i râşidîn döneminde ise yazının kullanımı, özellikle devletin sınırının büyümesi, valilerle yazışmalar, çeşitli sorunlar üzerine gönderilen hükümler gibi unsurlardan ötürü oldukça fazlalaşmıştır.

Emeviler ve Abbasiler döneminde ise Araplarda yazı tam manasıyla bütün alanları kapsamıştır. Artık devlet ile alakalı yazışmaların yanında ilmi ve sosyal hayatı kapsayan yazılar da çok sayıda görülmektedir. Hadis tedvininden İslam tarihine, cahiliye şiir ve yaşamına ait çalışmalardan yeni fethedilen milletlerin tarih ve felsefelerine kadar pek çok konuda kitaplar

[9] Dayf, a.g.e. , s,19; Taha Huseyn, *Fi'l-edebi'l-câhilî*, Dâru'l-Me'ârif, Beyrut, 1947, s.367; Demirayak, a.g.e., s, 258.
[10] Bakara: 2/ 282.
[11] Dayf, a.g.e., s,95-96; Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi II*, Fenomen yayınları, Erzurum, 2009, s. 227.

telif edilmiş ve artık yazı İslam toplumunun vazgeçilmez bir unsuru haline gelmiştir.[12]

Arap yazısı ile ilgili son olarak harflerdeki çeşitli değişikliklere dikkat çekmek isteriz. Bilindiği üzere Arap yazısında ilk zamanlar ne nokta ne de hareke bulunmaktaydı. Önceleri bu durum herhangi bir sıkıntıya sebep vermezken sonraki nesiller için metinlerin anlaşılmasında problem haline geldi. Bu sorunu aşmak için bazı harflere nokta konularak birbirine karışmaları önlenmiş oldu. İkinci olarak harflerin üstüne ve altına hareke konularak okunması kolay hale getirilmeye çalışıldı. Bu alanda ilk çalışmaları Ebu'l-Esved ed-Düeli (ö. 69/688) tarafından gerçekleşmiş, el-Haccâc b. Yusuf (ö. 95/713) dönminde ise bu günkü haline getirilmiştir.[13]

2. EDEBİYAT

Araplar ile ilgili genel bilgiler verdikten sonra onların edebiyat ile ilgili yönlerini incelemeye başlayabiliriz. Diğer pek çok toplulukta olduğu gibi sözlü edebi kültürü yazılı edebi kültüründen önce teşekkül ettiğinden Araplar ilk edebi örneklerini şiir sahasında vermişlerdir. Bu sebeple kısaca Araplarda şiir konusunu ele almak faydalı olacaktır.

2. 1. Şiir

Arap şiirinin başlangıcı tartışmalı bir konu olmakla birlikte ilk örnekleri el-Muhellil b. Rebîa ve İmruu'l-Kays gibi kimselere nispet edilmiştir. Bazıları ise Arapların önceleri değişik durumlar için birkaç beyit söylediklerini ancak adı geçen bu kimseler tarafından artık şiirin belirli bir şekle kavuştuğunu belirtmişlerdir.[14] Kimi araştırmacılar ilk Arap şiirinin ortaya çıkış tarihini İslam'dan 400 yıl öncesine götürürken[15], kimileri de

[12] Dayf, a.g.e., s. 99-100.
[13] Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi I*, s. 36.
[14] Muhammed b. Sellâm b. Ubeydullah el-Cumahî, *Tabakâtu fuhûli'ş- şuarâ*, Dâru'l-medenî, Cidde, t. b. , c. I, s. 29.
[15] Abdurrahman b. Ebî Bekr Celâluddîn es-Suyûtî, *el-Muzhir fî ulûmi'l-luğati ve envâihâ*, Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrut, 1998, c. II, s. 404.

İslam'dan 150 yıl öncesine kadar götürmektedir.[16] Kesin olarak Arap şiirinin ne zaman ortaya çıktığı bilinemese de elimizdeki örneklere bakarak tespit edilen yapısal bütünlüğü, belli esaslara tabi olması ve klişeleşmiş tasvir unsurlarının olması Arap şiirinin uzun bir gelişme döneminden geçtiğini bizlere kanıtlamaktadır.[17]

Şiir, Arapların kendi tarihi birikim ve kültürlerini aktardıkları en eski edebi türdür. Arap şiiriyle ilgili Ebu Hilal el-Askeri şöyle demektedir: " *Arapların soyunu, tarihini, önemli olaylarını ancak şiirdeki cümlelerle bilebilirsin, şiir Arapların sicil defteri, hikmetin hazinesi, edebiyatının ise menbaıdır"*[18] demektedir. Şairlerin Arap kabileleri arasındaki üstünlüğü ise bilinen bir hakikattir. Bunun en önemli sebebi ise şiirin Arapların hayatında oldukça geniş bir alanı etkilemesi denilebilir. Çünkü Araplar savaşlarda, panayırlarda vb. yerlerde kendi duygularına tercüman olan şiirleri hep dillendirmişler, şairlere de sahip çıkmışlardır.[19]

2. 1. 1. Cahiliye ve İslam Sonrası Şiirin Özellikleri

Arap şiiri ele alındığında eski cahiliye dönemi ve İslam sonrası dönemde bazı farklılıklar görünmektedir. Cahiliye dönemi ve sonraki dönemlerdeki şiirlerle ilgili şu hususlar öne çıkmaktadır.[20]

Cahiliye döneminde Araplar çöllerde diğer medeniyetlerden uzak olarak sade ve tabii bir hayat yaşamışlardır. Bu yaşayışları onların söylemlerine de yansımış olup şiirlerinde tekellüfden uzak, oldukça tabii bir dil kullanmışlardır. Özellikle Emeviler'den sonra bu sadelikten uzaklaşılmış ve ağdalı bir dil kullanılmaya başlanmıştır.

---

[16] Amr b. Bahr b. Mahbub el-Kinânî el-Câhız, *Kitâbu'l-Hayavân*, (thk. Abdusselâm Muhammed Hârun), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, h. 1424, c. I, s. 52-53.
[17] Hüseyin Elmalı, "Kaside", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991), c. XXIV, s. 562.
[18] Ebu Hilal Hasan b. Abdullah b. Sehl el-Askerî, *es-Sınâateyn*, (thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), el-Mektebetu'l-Ansâriyye, Beyrut, h. 1419, s. 138.
[19] Hanna el-Fahûrî, *el-Câmi' fî tarihi'l-edebi'l-Arabi*, Dâru'l-cîl, Beyrut, 1986, c. I, s. 131.
[20] Geniş bilgi için bk. M. Nihad Çetin, "Arap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA) (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991), c. III, s. 286-287.

Cahiliye döneminde sonraki dönemlerde sıkılıkla kullanılan cinas, bedii ve mecaz gibi türler yok denecek kadar az kullanılmakla birlikte günümüzde zor anlaşılan bazı terkipler ve kelimeler bulunmaktadır. İslam'dan sonra bu garip ifadelerin kullanımları ise terk edilmiştir.

Cahiliye döneminde sonraki dönemlerde olan şiire giriş kısmı bulunmamakla birlikte genelde yolda karşılaştıkları kalıntılar ve sevgililer hakkında duyulan özlemle şiire başlamışlardır.

Arap Şiirlerindeki Türler:

a- Cahiliye dönemindeki türler: Medih, Hiciv, Mersiye, Gazel, Fahr ve Hamase, İtizâr (Özür dileme), Sulûk (Yağmacı) şiirleri

b- İslam Sonrası türler: Nakîda, Dini ve Ahlaki, Cihad ve Fetih şiirleri

2. 2. Nesir

Nesir, vezin veya kafiyenin bulunmadığı sözlere denir. Dil bilimciler nesri iki kısma ayırmışlardır. İlki insanların gündelik ihtiyaçlarını dile getirmek için kullandıkları herhangi sanatsal bir endişenin bulunmadığı basit sözler ki bunların edebi açıdan herhangi bir değeri yoktur, ikincisi ise okuyanı veya dinleyeni etkileyen, içerisinde özenle seçilmiş kelimeleri ihtiva eden ve bazı edebi sanatları barındıran sözlerdir ki edebiyatta asıl incelenen kısım da budur. Nesrin bu ikinci kısmında aranılan şartlardan birisi içinde fikri öğeleri barındırması ve içinde bulunduğu medeniyetle alakalı olmasıdır.[21]

Edebî bir tür olarak nesrin ilk ne zaman ortaya çıktığı tartışma konusudur. Klasik kabul nesrin cahiliye devrinde ve şiirden önce çıktığına dair olan görüştür. Bu kabul günümüzdeki pek çok araştırmacı tarafından şüpheyle karşılanmıştır. Bunların başında yer alan Taha Hüseyin bu kabulü şiddetli bir şekilde eleştirip edebi nesrin başlangıcını Emevilerin son dönemi ile Abbasilerin ilk yılları arasında olduğunu belirtir. Bununla da yetinmeyen

[21] Dayf, a.g.e., s,15; Taha Huseyn, *Fi'l-edebi'l-câhilî*, s. 363; Ali Şelak, *Merâhilu tetavvüri'n-nesri'l-Arabî*, Dâru'l-ilmi li'l-melâyin, Beyrut, 1991, s. 69.

Taha Hüseyin cahiliye döneminden gelen bütün edebi nesir örneklerini reddeder. Onun bu tartışmada başlıca iki argümanı vardır. İlki nesrin ancak belli aklî ve medenî gelişmelerin neticesinde ortaya çıkmasıdır. Bu iddiasını güçlendirmek için diğer milletlerin edebiyat tarihlerinden örnek veren Taha Hüseyin, bu toplulukların, şiirlerin fikirlerini yansıtmakta yetersiz kaldığını hissettik-lerinde nesre yönelmek zorunda kalmalarını dile getirerek nesrin şiirden sonra ortaya çıkdığını ispatlamaya çalışır. Yine Cahiliye devri hayat şartlarının oldukça ibtidai olması, herhangi siyasi bir bütünlük kurulmaması gibi nedenlerin bu türün ortaya çıkmasının gecikmesine sebep olduğunu yukarıda zikredilen iddia doğrultusunda dile getirir. İkinci argümanı ise cahiliye dönemi edebi nesre örnek olabilecek hutbe, emsal, vasiyet gibi belgelerin güvenilirliğinin olmaması, bunların çok sonraları kayda geçirilmesi ve pek çoğunun İslami veya yazıldığı dönemin unsurlarını barındırmasıdır. Bu yüzden cahiliye nesriyle ilgili her şeyi reddetmektedir. Aslında Taha Hüseyin, Arap toplumunun o dönemin önemli uygarlıklarıyla irtibat halinde bulunmalarından, o dönemdeki Nâbiğa ve Züheyr gibi şairlerin şiirlerinden ve az da olsa o dönemdeki Arap şehirlerinin belli ölçüde bir medeniyete ulaşmalarından yola çıkarak cahiliye döneminde de bir miktar edebi nesrin bulunabileceğini söylemiştir. Ama elimizdeki belgelerin bilimsel bir biçimde incelendiğinde cahiliye nesrine ulaşamayacağımızı ifade eder.[22]

Taha Hüseyin'in Arap nesrine ait fikirleri –ki bu sözlerinin bir kısmını İbn-i Haldun'un bir milletin yazıya geçebilmesi için belirli bir kültürel ve medeni olgunluğa ulaşmaları gerektiğini belirten sözünden[23] ilham aldığını iddia edebiliriz- günümüzdeki pek çok Arap dil bilimi araştırmacısını etkilemiştir. Fakat Taha Hüseyin'in bu görüşlerinin hepsinin kabul edildiği de söylenemez. Özellikle cahiliye devrinin içinden gelen Kur'an ve ilk dönem Müslümanlarından gelen yazılı belgeler bizlere cahiliye dönemi nesri hakkında bilgi vermekte ve bizim araştırmalarımızda önemli bir kıyas aracı olmaktadır.[24] Nitekim Arap dili araştırmacılarından Kemal Yazıcı ve Şevki

[22] Taha Huseyn, a.g.e., s. 362-364.
[23] el-Âlûsî, a.g.e., s. 368-369.
[24] İsmail Durmuş, "Nesir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007), c. XXXIII, s. 6.

Dayf'a baktığımızda her ikisinin de cahiliye nesrinin hepsini reddetmek yerine içinden bazılarını kabul ettiklerini görürüz.[25] Belki de Taha Hüseyin'e bu konuda en fazla itiraz edenin Zeki Mübarek olduğunu da belirtmeliyiz. O özellikle cahiliye döneminde de edebi nesrin olduğunu dile getirmiş bunun için en büyük delilin Kuran olduğunu söylemiştir. Taha Hüseyin'in "Kur'an ne nesir ne de şiirdir o sadece Kur'an'dır" sözünü kabul etmemiş bu sözün ilmi bir cevaptan çok uzak olduğunu dile getirmiştir.[26]

2. 2. 1. Nesrin Türleri

Nesri yazılı ve sözlü diye ikiye ayırabiliriz. Sözlü nesir meseller, kıssalar ve hutbelerdir. Yazılı olanlar ise mektuplar ve ilmi eserlerdir.

Meseller, tarih boyunca nesillerin ağızdan ağza aktardıkları, içinde çeşitli nasihatleri ihtiva eden, ortak aklın tercih ettiği sözlerdir. Ebu Ubeyd *"Meseller, cahiliye ve İslam dönemi Araplarının hikmetli sözlerindendir. Onunla kinayeli bir yolla amaca ulaşılmaya çalışılır. Dolayısıyla kendisinde şu üç şey toplanmıştır: sözün kısa olması, manaya uygun olması, benzetmenin güzel olması"* demiştir.[27] Meselleri ikiye ayırabiliriz.

A) Hikmetli Meseller: Bunlar insanların kendisinden sonra nesillere aktarıp onlardan da diğer milletlere yayılan hikmetli sözlerdir. Araplar bu sözleri Tevrattan, Hind, Fars ve Rum mesellerinden almışlardır. Örneğin, "Evden önce komşu al", "Harp hiledir" vb.

B) Arapların kendilerinden neşet etmiş meseller: " Muaydî'yi işitmen görmenden daha hayırlıdır."[28] , "Katade'den daha isabetli"[29] vb. Bu tür meseller sadece Araplara has olup bunları özel olarak ve açıklamalarıyla

[25] Kemal Yazici, *el-Esâlîbü'l-edebiyye fi'n-neŝri'l-Arabiyyi'l-ḳadîm*, Dâru'l-cîl, Beyrut, 1986, s. 10, 23; Dayf, a.g.e., s. 20.
[26] Zeki Mübarek'in cahiliye nesri hakkındaki görüşleri için bkz: Zeki Mübarek, *en-Nesrü'l-fennî fi'l-karni'l-rabi*, Matba'atu dâri'l-kütübi'l-Mısriyye, Mısır, 2013, s. 35-54.
[27] Corci Zeydan, *Târîħu âdâbi'l-luġati'l-Arabiyye*, Dâru'l-hilâl, Kahire 1937, c. I, s. 47.
[28] Bu şahıs ya güzel sesli bir şarkıcı veya bir şairdir. Onu çağıran hükümdar onun çirkin bir kimse olduğunu görünce bu sözü söylemiştir.
[29] Katade serçeye benzer bir kuş türüdür. Kendisi susuzluğa hiç dayanamaz ve suyu bulmada oldukça maharetlidir. Bu sözü kendi amacını kolay bir şekilde elde eden maharetli kimse için söylerler.

beraber aktarmış olmalarıdır ki bu özellikleri Arapları diğer milletlerden ayıran en önemli özellikleridir.[30]

Sözlükte takip etmek, haber vermek manasına gelen kıssa, ıstılahta ise edebi bir üslupla gerçek ya da hayali olayların sonraki nesillere aktarılmasıdır.[31] Özellikle cahiliye devrine baktığımızda kıssaların Araplar için oldukça önemli olduklarını görürüz. İçerisinde pek çok hurafelerin bulunduğu kralların ve komutanların hikayeleri, komşu milletlerin hikayeleri akşam sohbetlerinin vazgeçilmez konularıydı. Örneğin Peygamber(a.s.) döneminde müşriklerden Nadr b. Hâris İslam'ın yayılmasına engel olmak için Rüstem ve İsfendiyar gibi Fars kahramanlarının kıssalarını anlattığı tarihi bir vakıadır.[32]

Kıssaların konularını ise daha çok hamaset, vefa, şecaat, asabiyet ve intikam oluşturmaktaydı. Kıssaları menşei itibari ile iki kısma ayırabiliriz: İlki Arapların kendi kültürlerinden ortaya çıkan kıssalar ki bunlar; Antare kıssası, Bekr ve Tağlip kıssası vb. ikincisi diğer medeniyetlerden aldıkları kıssalar bunlar; Bin bir gece masalları, Kelile ve Dimne vb. dir.[33] Ne var ki bu kıssalar cahiliye döneminde değil onlardan çok sonra, Abbasiler döneminde yazıya geçirilmiştir. Pek doğal olarak bu uzun sürede içerisine kıssalara pek çok uydurma olaylar eklenmiştir. Bu yüzden herhangi tarihi bir gerçeklik ifade etmemektedirler.[34]

İçerisinde övünme, hamaset, nasihat gibi mevzuları barındıran, düğün, nikah gibi münasebetlerle veya panayır gibi insanların toplandıkları yerlerde bir topluluğa karşı söylenilen sözlere hutbe denir. Cahiliye döneminde hutbelerin yeri büyüktü. Özellikle bu dönemde Arapların sosyo-politik durumları göz önüne alındığında hutbeler stratejik bir öneme haiz olmaktaydı. Çünkü savaş gibi önemli bir olayı başlatabilen veya bitirebilen

[30] Zeydan, a.g.e., s. 48.
[31] Şelak, a.g.e., s. 71.
[32] Dayf, a.g.e., s. 15.
[33] Muhammed b. İshak, *Siyretu İbni İshak,* (thk. Süheyl Zekkar), Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1978, s.200; Corci Zeydan, *Târîħu âdâbi'l-luġati'l-Arabiyye*, Dâru'l-Hilâl, Kahire 1937, c. II, s. 294.
[34] Örnekli açıklama için bkz: Şevki Dayf, a.g.e., s. 16-17.

bir etkiye sahipti.[35] İslam'ın ilk yıllarındaki hutbeler şüphesiz bu alanda Arapların en büyük hatiplerinden olan Peygamber (a.s.) tarafından veriliyordu. İnsanları tevhide ve Allah'a itaate çağırması hutbede cahiliyede olmayan bir yenilikti. Kur'an'ın nüzulü de hutbelere etki etmiş kimi hatipler gittikleri yerlerde sadece Kur'an ayetlerini okumuşlar veya onlardan pasajlar aktarmışlardır. Böylece Araplarda dini konularda hutbelerde konuşulmaya başlanmıştır.[36] Peygamber (a.s.)'nin vefatından sonra ise yerine geçen halifeler; iç isyanlar, fetihler gibi devrin çeşitli olaylarına binaen pek çok hutbe irat etmişlerdir. Örnek olarak Hz. Ali'nin hutbeleri Nehcu'l-Belağa adlı eserde toplanmışıtr. Emeviler döneminde ise hutbelerin sıkılıkla kullanıldığı ve en üst seviyeye ulaşıldığı görülmektedir. Bundaki başlıca etmenin Arapların bu dönemde dil yeteneklerinin devam etmesi ve diğer milletlerin Arap milletiyle tam olarak karışmamasından dildeki fesahatin korunmuş olması diyebiliriz. Diğer bir etmen ise bu dönemdeki siyasi mücadelenin hutbelere yansımasıdır. Zaten bu dönemdeki ünlü hatiplere baktığımızda Emevilerin komutan ve valilerinden Haccâc ve Ziyad b. Ebih'i görürüz.[37] Abbasilerin kuruluşlarında ve ilk dönemlerinde hutbeler tabii bir biçimde fazlalık gösterirken[38] daha sonraları Halifelerin halktan uzaklaşması ve mevalinin yüksek konumlara gelmesi ve fesahatin bozulması hitabetin zayıflamasına yol açmıştır.[39] Tezimizin konusunu teşkil eden tevkî'ât, mektubun bir türü olduğu için mektup konusuna ayrıca değinmek faydalı olacaktır.

2. 2. 1. 1. Mektubun Gelişmesi

Mektup fert ve toplum hayatında önemli bir yere sahip olan edebi bir türdür. Özellikle Arap İslam medeniyetinde pek çok edebi mektubu görmek mümkündür. Bazı araştırmacılar İslam medeniyetini diğer medeniyetlerden

[35] Hüseyin Elmalı, "Hitabet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998), c. XVIII, s. 158-160; Şevki Dayf, Târîhu'l-edebi'l-Arabî,Dâru'l-Meârif, y. b. , 2003,c. I, s,410; Zeydan, a.g.e., c. I, s. 167.
[36] Dayf, a.g.e.,s. 58; Zeydan, a.g.e., c. I, s. 191-192.
[37] Şevki Dayf, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, Dâru'l-meârif, Kahire, 2002, c. II, s. 405.
[38] Bilindiği üzere Abbasiler Emevilere isyan etmişler ve devletlerini bu isyan neticesinde kurmuşlardır. Dolayısıyla halkı galeyana getirmek ve halktan destek bulmak için pek çok hutbe söylemişlerdir.
[39] Şevki Dayf, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, Dâru'l-meârif, Kahire, 2004, c. III, s. 450-451.

ayıran en büyük faktörlerden bir tanesinin mektuplar olduğu görüşündedir. Çünkü diğer medeniyetlere baktığımızda bu kadar değişik türde ve sayıda mektup görememekteyiz. Mesela bu alanda Batı medeniyetinde Çiçero'nun oğluna ve ailesine gönderdiği mektuplar dışında edebi değeri olan mektuplar yok denecek kadar azdır.[40]

Cahiliye dönemi bedevi Araplarında yazının çok yaygın olmamasından mektuplarını şifahi yollarla ulaştırıyorlardı. Bunun için ise en beliğlerini seçiyorlar, seçilen kimseler de bu mektubu ezberleyerek ulaşması gereken yere götürüyorlardı. Bu sıralarda mektubun nasıl olmasıyla ilgili herhangi usul veya edebi bir kayıt yoktu. Şehirlerde ise mektupların yazılarak götürüldüğü bilinmekteydi ama uzun zaman geçmesinden ötürü bu mektupların pek çoğu kaybolmuştur.[41]

İlk İslam döneminde ise önceleri insanlara bir şeyler duyurmak isteyen halifeler namazdan sonra hutbe verirler ve gerekli talimatları burada açıklarlardı. Ama İslam devleti genişleyip devlet işleri çoğalınca, halifeler konuşmalarını ve talimatlarını yazdırarak devletin ücra köşelerine kadar ulaştırmışlardır. Böylece divanlar oluşturulmuş, bu divanlarda mektup yazmak için memurlar ihdas edilmiştir. Sonraları bu divan için İnşa divanları denilmiştir. Burada görevli olanlar ise günümüzde bakan mevkisi mesabesinde olmuşlardır.[42]

Emeviler devrinde devletin sınırlarının gelişmesi, siyasi mücadeleler gibi sebeplerden ötürü mektup yazımı daha da çoğalmıştır. Resmi mektup yazımı için ilk risale divanı Halife Muaviye b. Ebu Sufyan tarafından kurulmuştur. Bu divanlarda siyasi, adli, kazaii, teşrii, iktisadi vb. konularda mektuplar yazılırdı. Burada çalışacak olan kimselerin belagat ve fesahat açısından güçlü kimseler olması gerekirdi. Dönemin en ünlü kâtibi Halife Hişam b. Abdulmelik'in mevlası Salim b. Abdullah'tır. Resmi mektupların yanında zamanın siyasi çekişmeleri göz önüne alındığında bu dönemde

[40] Muhammed Yunus Abdul-âl, *Fi'n-nesri'l-Arabî*, eş-Şeriketü'l-Mısriyyeti'l-Alemiyye, Mısır, 1996, s. 160-161.
[41] Ahmed Zeki Safvet, *Cemheretü resâili'l-Arab*, Mustafa el-Babi el-Halebi, Mısır, 1937, c. I, s. 41.
[42] Ömer Ferruh, *el-Minhâc fi'l-edebi'l-Arabî ve tarîhihi*, el-Mektebetü'l-asriyye, Beyrut, 1960, s. 57.

çeşitli grupların (şii, harici vb) propaganda aracı olarak mektubu kullandıkları bilinmektedir. Yine bu dönmede Hasan-ı Basri gibi toplumun kanat önderleri vaaz içerikli mektuplar yazmaya başlamışlardır. Aynı zamanda ihvaniyyat türünden olan mektuplar da bu dönemde iyice yaygınlaşmıştı.[43]

Abbasilerin ilk dönemine geldiğimizde artık mektupların daha da uzun olduğunu ve içerisinde çeşitli sözlü sanatların da bulunduğunu görmekteyiz. Bunun en büyük sebeplerinden bir tanesi bu zamanda mevalinin yönetime olan büyük etkisi diyebiliriz. Onlar sadece üst düzey görevlerde bulunmakla yetinmemiş aynı zamanda kendi kültürlerini de başarılı bir şekilde İslam medeniyetiyle buluşturmuşlardır. Aynı zamanda diğer milletlerden yapılan tercümelerde özelde mektupta ve genelde bütün alanlarda önemli bir değişikliğe sebep olmuştur. Artık bu dönemde mektupla ilgili pek çok husus belirlenmiş, "Edebü'l- Küttab" adında pek çok kitap telif olunmuştur. Bu dönemin ünlü katipleri arasında İbni Mukaffa, Abdulhamid b. Yahya, Câhız gibi isimleri zikredebiliriz.[44] Bu dönemdeki mektuplarda edebi yönden şu özelliklerin bulunduğunu söyleye biliriz: Cinas, Seci, Bedi, Vezni olmayan kafiyeli sözler, Emsaller, Tarihi ve edebi ifadeler vb.[45]

[43] Muhammed Yunus Abdul-âl, a.g.e., s. 184-185; İsmail Durmuş, "Mektup", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2004), c. XXVIIII, s. 14-16.
[44] Şevki Dayf, a.g.e., c. III, s. 467; Taha Hüseyin, *Min tarihi'l-edebi'l-Arabi*, Beyrut, 1982, c. II, s. 438-439.
[45] Corci Zeydan, a.g.e., c. II, s. 269-270.

BİRİNCİ BÖLÜM

TEVKİAT İLE İLGİLİ GENEL BİLGİLER

1. TANIMI

1. 1. Sözlük Anlamı

"Tevkî'ât/توقيعات" kelimesi وقّع fiilinin mastarının çoğulu olup, ortaya çıkma, güzel yürüme, geceleyin konaklama, hayvanın çökmesi, bir şey hakkında zan besleme, bir şeyi indirme, bir şeyi keskin hale getirme ve yağmurun bölgenin bir kısmına yağıp diğerine yağmaması anlamlarına gelmektedir.[46] Ayrıca, bir maksat için yazılan şeyleri güzelleştirme ve fazlalıklarını giderme, bir şey yazıldıktan sonra ona ekleme yapma ve fermanlardaki sultanların tuğrasını ifade etme için de bu sözcük kullanılmıştır.[47] Günümüzde ise bu anlamlarına paralel olarak imza atma anlamı da yüklenmiştir.[48]

Bu mânâlar göz önüne alındığında Arapça'da: وقّع الدَّبَرُ ظهرَ البعير (Devenin sırtında yara çıktı)[49]; وقّع في السير (Yürüyüşünde güzel oldu)[50]; وقّع وهْناً (Gece yorgunluktan konakladı)[51]; وقّع الإبلُ (Develer çöktü)[52]; وقّع الصَّيْقلُ علي السيفِ (Zımparacı kılıcı keskinleştirdi)[53]; وقّع المطرُ الأرضَ (Yağmur bölgenin bir kısmına yağarken diğerine yağmadı)[54]; وقّع علي فلان (bir kimse hakkında zan besledi),[55] İbn Arabî'nin develerin su içmelerini tasvir ettiği;

[46] el-Ferâhidî, Kitâbu'l-'ayn, v-g-'a md.; el-Feyrûzâbâdî, el-Kâmûsul'l-muhît, v-g-'a md.; el-Cevherî, es-Sıhah Tâcu'l-luga, v-g-'a md.;İbn Manzûr, Lisânu'l-'arab, v-g-'a md.; ez-Zebîdî, Tâcu'l-'arûs, v-g-'a md.
[47] el-Ferâhidî, a.g.e., v-g-'a md. ; İbn Manzûr, a.g.e., v-g-'a md.; ez-Zebîdî, a.g.e., v-g-'a md.
[48] İbrahim Mustafa, Hamid Abdülkadir, Ahmed Hasan Zeyyat, Muhammed Ali Neccar, el-Mu'cemü'l-vasit, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2010, v-g-'a md.
[49] İbn Manzûr, a.g.e., v-g-'a md.; el-Feyrûzâbâdî, a.g.e., v-g-'a md.; el-Ferâhidî, a.g.e., v-g-'a md.;
[50] el-Ferâhidî, a.g.e., v-g-'a md.; el-Feyrûzâbâdî, a.g.e., v-g-'a md.
[51] el-Cevherî, a.g.e., v-g-'a md.;İbn Manzûr, a.g.e., v-g-'a md.; ez-Zebîdî, a.g.e., v-g-'a md.
[52] el-Cevherî, a.g.e., v-g-'a md.; el-Ferâhidî, a.g.e., v-g-'a md.
[53] İbn Manzûr, a.g.e., v-g-'a md.; ez-Zebîdî, a.g.e., v-g-'a md.
[54] İbn Manzûr, a.g.e., v-g-'a md.; ez-Zebîdî, a.g.e., v-g-'a md.
[55] el-Ferâhidî, a.g.e., v-g-'a md ; el-Feyrûzâbâdî, a.g.e., v-g-'a md. ; İbn Manzûr, a.g.e., v-g-'a md.; İbn Manzûr, a.g.e., v-g-'a md.; ez-Zebîdî, a.g.e., v-g-'a md.

حَتّى إِذا وقَّعْن بالأَنْبَاثِ غيرَ خَفيفاتٍ و لا غِراثِ

Kuyudan kana kana su içerek çöktüler

Karınları şişmiş ve tok vaziyette olmalarına rağmen[56]

beytinde görüldüğü üzere kana kana su içerek çöktü anlamında kullanılmıştır.

Kelimenin Sülâsi bâbı ise "düşmek, vacip olmak, inmek, ulaşmak ve dedikodu etmek" anlamlarında kullanılmıştır. Bu anlamlardan yola çıkarak: وقَعَ الشيءُ من يدي (elimden bir şey düştü)[57], وقَعَ القولُ عليهم (haklarında söz vacip oldu)[58], وقَع الطيرُ علي شجرٍ (Kuş ağaca indi)[59], وقَع ربيعٌ بالأرض (bahar ulaştı-baharda yağan ilk yağmuru kastederek)[60], وقَع في الناسِ (insanları çekiştirdi)[61] gibi kullanımlar bulunmaktadır.

İf'âl babı (îgâ') ise "düşme, görüş bildirme, vacip olma, suyu tutma ve talan etme, vuruşma" gibi anlamlara gelmektedir. Arapça'da أوقع ظنَّه علي الشيء (bir şey hakkında görüş bildirdi)[62], أوقع القولُ عليهم (haklarında hüküm vacip oldu)[63], أوقع به الدهرُ (zaman onu yıprattı)[64], أوقع بهم في الحربِ (savaşta onları darma dağan etti)[65], أوقعت الروضةُ (bahçe suyu tuttu)[66] gibi kullanımlar

[56] İbn Manzûr, a.g.e., v-g-'a md.
[57] İbn Manzûr, a.g.e., v-g-'a md.; ez-Zebîdî, a.g.e., v-g-'a md.
[58] İbn Manzûr, a.g.e., v-g-'a md.; ez-Zebîdî, a.g.e., v-g-'a md.
[59] İbn Manzûr, a.g.e., v-g-'a md.; ez-Zebîdî, a.g.e., v-g-'a md.
[60] İbn Manzûr, a.g.e., v-g-'a md.; ez-Zebîdî, a.g.e., v-g-'a md.
[61] el-Ferâhidî, a.g.e., v-g-'a md.; el-Feyrûzâbâdî, a.g.e., v-g-'a md. ; el-Cevherî, a.g.e., v-g-'a md.
[62] İbn Manzûr, a.g.e., v-g-'a md.; ez-Zebîdî, a.g.e., v-g-'a md.
[63] İbn Manzûr, a.g.e., v-g-'a md.; ez-Zebîdî, a.g.e., v-g-'a md.
[64] el-Cevherî, a.g.e., v-g-'a md.; el-Ferâhidî, a.g.e., v-g-'a md.
[65] İbn Manzûr, a.g.e., v-g-'a md.; ez-Zebîdî, a.g.e., v-g-'a md.
[66] İbn Manzûr, a.g.e., v-g-'a md.; ez-Zebîdî, a.g.e., v-g-'a md.

mevcuttur. Ayrıca tef'âul babından olan تواقع fiili savaşmak[67] anlamındayken istif'âl babından olan استوقع fiili bir şeyin olmasını beklemek anlamındadır.[68]

İsm-i mekan hali olan مَوْقِع/مَوَاقِع ise bir şeyin vuku bulduğu yer anlamındadır.[69] Nitekim انتجعوا مواقع الغيث (yağmur suyunun bulunduğu yerlere sığının) sözünde yağmur sularının toplandığı yer anlamında kullanılmaktadır.[70] Bu ifade mecazen herhangi bir şeyin değeri, mânen işgal ettiği yer anlamında da kullanılmıştır. Bir hadis-i şerifte yarım hurmanın sahip olduğu öneme işaret bağlamında şu sözlere yer verilmiştir.

اتَّقوا النَّارَ وَلَوْ بِشِقِّ تَمْرَةٍ فإنَّها تَقَعُ من الجائِعِ مَوْقِعَها من الشَّبْعانِ (Ateşten yarım hurma ile dahi olsa korunun; zira onun durumu/yeri (hurmanın durumu) "tok"un nezdinde ne ise "aç"ın nezdinde de odur.[71]

فَعيلة vezninden olan وَقيعَة ismi ise, meydana gelen şey, dedikodu, ve şâz olarak çekiç manalarına gelmektedir.[72]Nitekim الحِذارُ أشدُّ من الوَقيعةِ (endişe, olayın bizzat yaşanmasından daha beterdir)[73] و قَدْ أظْهَرَ الوَقيعةَ في فُلانٍ (filan hakkında dedikodu çıkardı)[74] ve Hüzelî'nin beytinde:

رَأى شَخْصَ مَسْعودِ بْنَ سَعْدٍ، بِكَفِّهِ حَديدٌ حَديثٌ، بِالوَقيعَةِ مُعْتَدِي

Mesud b. Sad'ın kendisini gördü

[67] İbn Manzûr, a.g.e., v-g-'a md.; ez-Zebîdî, a.g.e., v-g-'a md.
[68] İbn Manzûr, a.g.e., v-g-'a md.; ez-Zebîdî, a.g.e., v-g-'a md.
[69] İbn Manzûr, a.g.e., v-g-'a md.; ez-Zebîdî, a.g.e., v-g-'a md.
[70] İbn Manzûr, a.g.e., v-g-'a md.; ez-Zebîdî, a.g.e., v-g-'a md.
[71] İbn Manzûr bu hadisi şöyle yorumlamaktadır; nasıl ki yarım hurmanın tok kimse için herhangi bir değeri yoksa aç kimse için de açlığını gidermesi bakımından bir değeri yoktur. (bk. İbn Manzûr, a.g.e., v-g-'a md. ; ez-Zebîdî, a.g.e., v-g-'a md.)
[72] İbn Manzûr, a.g.e., v-g-'a md.; ez-Zebîdî, a.g.e., v-g-'a md.
[73] İbn Manzûr, a.g.e., v-g-'a md.; ez-Zebîdî, a.g.e., v-g-'a md.
[74] İbn Manzûr, a.g.e., v-g-'a md.; ez-Zebîdî, a.g.e., v-g-'a md.

Avcunda yeni demir, çekiçle saldırır halde.[75]

geçtiği şekliyle çekiç manasında kullanılmaktadır.

واقِعة ismi ise نَزَلَتْ بِهِ الوَاقِعةُ (başına felaket geldi)[76] cümlesinde olduğu gibi felaket/musibet anlamındadır. Aynı şekilde büyük bir felaket olan kıyamet, Kur'an'da إِذَا وَقَعَتِ الوَاقِعةُ (Kıyamet/felaket koptuğu/gerçekleştiği zaman)[77] şeklinde yer almaktadır.

فِعَالَة vezninden gelen وِقَاعَة ise serbest bırakılan, salınan şey anlamında kullanılmaktadır.[78] Bu bağlamda Hz. Ümmü Seleme'nin Hz. Aişe'ye söylediği اجْعَلى بَيْتَكِ حِصْنَكِ وَ وِقَاعَةَ السَتْرِ قَبْرَكِ (evini kalen, salınmış perdeni ise kabrin haline getir) sözünde وِقَاعَة perdenin salınmış halini belirtmek için kullanılmıştır.[79]

مُوَقِّع ismi hayvanın sırtındaki yaraya denmektedir.[80] Nitekim İbni Arabî'nin, Hakem b. Abdel hakkında söylediği şiirde de bu anlamda kullanılmıştır.

مِثْلُ الحِمَارِ المُوَقَّعِ الظَّهْرِ لا يُحْسِن مَشياً إلّا إذا ضُرِبا

Sırtında yara çıkmış eşek gibi durur
Ancak vurulduğunda düzgün yürür[81]

[75] İbn Manzûr, a.g.e., v-g-'a md.; ez-Zebîdî, a.g.e., v-g-'a md.
[76] İbn Manzûr, a.g.e., v-g-'a md.; ez-Zebîdî, a.g.e., v-g-'a md.
[77] Vakıa: 56/1.
[78] İbn Manzûr, a.g.e., v-g-'a md.; ez-Zebîdî, a.g.e., v-g-'a md.
[79] İbn Manzûr, a.g.e., v-g-'a md.; ez-Zebîdî, a.g.e., v-g-'a md.
[80] İbn Manzûr, a.g.e., v-g-'a md.; ez-Zebîdî, a.g.e. , v-g-'a md.
[81] İbn Manzûr, a.g.e., v-g-'a md.; ez-Zebîdî, a.g.e., v-g-'a md.

Nitekim hadis-i şerifte de bu manada geçtiği üzere: قَدِمَتْ علَيْه حَلِيمَةُ فَشَكَتْ الَيه جَدْبَ البِلَادِ، فَكَلَّم لَهَا خَدِيجةَ فَأَعْطَتْهَا أَرْبَعِينَ شَاةً و بَعِيراً مُوَقَّعاً لِلظَّعينَةِ (kendisine gelerek, memleketindeki kuraklıktan şikayet eden Halime için Peygamber(a.s.) Hatice'yle konuşmuş, o da Halime'ye 40 koyun ve sırtında havdeç taşıdığı için yara oluşan bir deve vermiştir) yer almaktadır.[82]

Böylece وقع maddesine dahil olan kelimelerin (bir şeyin) ortaya çıkması, düşmesi, vuku bulması, salınması, (hayvanların) yere konması veya çökmesi, (insanlar hakkında) bir zan ifade etmek veya gıybetini yapmak, (bir şey hakkında hükmün) vacip olması gibi anlamlara geldiğini söyleyebiliriz.

1. 2. Istılah Anlamı

Edebî bir terim olarak tevkîʿât, hükümdarların kendilerine ulaşan arzlara (dilekçe) vermiş oldukları cevaplardır.[83] Bazı dil bilimciler tevkîʿâtın, hükümdarların kendilerine gönderilen mektupları cevaplarken bu mektupların sonuna, ortasına veya başına yazmış olduğu özlü cevap cümlesi olduğunu söylemekte ve böylelikle tevkîʿâtın diğer mektuplardan ayrılan en önemli özelliğine dikkat çekmektedirler ki o da, cevap cümlesinin aynı dilekçenin içinde olmasıdır.[84]

İbn Haldun ise tevkîʿâtın ıstılahî anlamını: "*kâtibin, sultanın hüküm meclisinde bulunup, kendilerine ulaşan olaylar hakkında sultanın vermiş olduğu hükümleri en beliğ ve veciz şekilde kayıt altına almasıdır*"[85] şeklinde vererek tevkîʿâtın özel kâtipler tarafından yazılan, beliğ ve veciz sözler olduğunu belirtmektedir.

---

[82] İbn Manzûr, a.g.e., v-g-ʿa md.; ez-Zebîdî, a.g.e., v-g-ʿa md.
[83] Erdoğan Merçil, "Tevkî'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA*) (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012), c. XLI, s. 35.
[84] Ebu Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Sîd el-Batalyevsi, *el- İktiddab fî şerhi edebi'l-küttâb*, el-hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmme li'l-kitâb, Mısır, 1981, c. I, s. 195.
[85] Abdurrahman b. Muhammed b. Haldun, *Mukaddime*, el-Mektebetü'l-asriyye, Beyrut, 1996, s. 226.

Yukarıdaki tanımlar göz önüne alındığında tevkî'âtı şöyle tanımlayabiliriz: Tevkî'ât halifelerin, valilerin bizzat kendilerinin veya orada bulunan kâtiplerinini, kendilerine ulaşan, bir şikâyet, bir talep veya herhangi bir konuda istişare için gönderilen mektuplara, yine aynı mektup içerisinde vermiş oldukları kısa ve içinde edebî unsurları barındıran cevaplarıdır.

Tevkî'âtlarda verilen cevaplar, ayet, hadis, mesel ve hikmetli sözler olabileceği gibi tamamen özgün bir ifade şeklinde de[86] olabilmektedir. Söz konusu tevkiatlar mektupların üstüne, altına veya herhangi bir yerine yazılabilmektedir.

2. MENŞEİ VE KULLANILIŞI

Tevkî'âtın cahiliye dönemi Arapları tarafından bilinmediği, ancak ilk halifeler devrinde ortaya çıktığı görüşü âlimler arasında genel kabul görmektedir. Bu durumu ez-Zebîdî, hocasına isnat ederek şöyle açıklar: "*Pek çok edîbin ve dil bilimcinin -ki bunların arasında özellikle Endülüslü âlimler gelir- belirttiği gibi Tevkî', İslam devrinde kullanılmaya başlanmış olup, her ne kadar kelimenin aslı Arapça da olsa, kadim Arapçadan değildir."* [87] İlk halifeler dönminde kullanılmaya başlanan tevkî'ât Selçuklular dönemine kardar İslam devletlerinde kullanılmaya devam etmiştir.[88]

Tevkî'âtın yazılı edebî bir tür olması ve devlet içi yazışmalarda kullanılması göz önüne alındığında cahiliye döneminde bulunmaması doğaldır. Zira bürokratik bir işlem olarak kabul edebileceğimiz tevkî'âtın cahiliyye döneminde olmaması, Araplarda kurulu bir devlet düzeni olmamasının doğal bir sonucudur. Ancak Araplar'ın bunu kendilerinin mi ihdas ettiği yoksa başka bir milletten mi aldığı tartışma konusudur. İslamiyetten önce güçlü bir medeniyet kuran Pers ve Yunan kültüründe söz

[86] Muhammed Abdulmunim Hafacî, *el-Âdâbü'l-Arabiyye fi'l-asri'l-Abbasi el-evvel*, Dâru'l-cîl, Beyrut 1992, s. 320; Zeydan, a.g.e., c. II, s. 130-131.
[87] ez-Zebîdî, a.g.e., s. 360.
[88] Bu dönemdeki örnekler için bkz. Derubi, Cerar, a.g.e., c. II, s. 405.

konusu edebi türün kullanıldığı yazılı metinler bulunmaktadır.[89] Bu metinlerden yola çıkan kimi Arap dil bilimciler, tevkî'âtın Araplar'a Fars edebiyatından geçtiğini iddia etmektedirler.[90]

Hz. Peygamber (a.s.)' in mektuplarında tevkî' örnekleri bulunmasa da ilk halifelerden itibaren tevkî'lerde sıkça kullanılan ayetlerin yer alması[91] halifelerin bu üsluba alışık olduğunu göstermektedir[92] ki bu mezkür iddiayı zayıflatmaktadır. Zira bazı araştırmacıların da belirttiği üzere ilk halifeler ve Emeviler döneminde Fars edebiyatının veya başka bir topluluğun Arap edebiyatına etkisi oldukça azdır. Bu da tevkî'âtın yabancı bir medeniyetten Arap toplumuna geçme ihtimalini zayıflatmaktadır.[93]Dolayısıyla tevkî'âtın; müslüman Arapların bizzat kendi tecrübe ve birikimleriyle ortaya çıkardığı edebi bir tür olduğu kuvvetle muhtemeldir.

Tevkî'âtın menşei ile ilgili bilgilerden sonra onun zamanla hangi değişikliklere uğradığını incelediğimizde Abbasilerin ikinci döneminde sultanların herhangi bir memuru belirli bir göreve atama kararının bulunduğu "fermanlara" da tevkî'ât dendiğini görmekteyiz. el-Kalkaşendî bu tarz fermanların özelliklerini anlatırken bunlardan tevkî' olarak bahsetmektedir.[94] Bu fermanlar oldukça uzun olup icaz özelliğinin gitmesi ve edebî içeriğinden ziyade daha çok atanan kimseyle alakalı bazı bilgiler içermesinden, tevkî'âtın konusuna girmemektedir.

Tevkî' aynı zamanda bir hat türü olarak da bilinmektedir. Yusuf Lakve tarafından sülüs hattan geliştirilmiş olan bu yazı, Halife Me'mu'nun

---

[89] Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Kurtubi İbn Abdürabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, Beyrut, Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, 1983, c. IV, s. 306; Ebû Mansur Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail Sealibî, Hassü'l-hâs, Beyrut, Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, 1994, s. 124.
[90] Dayf, a.g.e., c. III, s. 490.
[91] Safvet, a.g.e., c. I s. 38.
[92] Muhammed Mahmûd Derubi, Salâh Muhammed Cerrar, *Cemheretu tevkîâ'ti'l-Arab*, Merkezu Zayed li't-Türas ve't-Tarih, yay. yok., 2000, c. I, s. 26.
[93] Kenan Demirayak, *Abbasî Edebiyatı Tarihi*, Şafak Yayınevi, Erzurum, 1998, s169.
[94] Ebü'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. Ali el–Kalkaşendi, *Subhu'l-A'şâ fî sanâ'ati'l-İnşâ*, Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrut, 1987, c. 10, s. 301.

veziri olan Fazl b Sehl'in hoşuna gitmiş ve ona "er-riyâsî" adını vermiştir. Daha sonraları bu yazı Tevkî' hattı olarak değiştirilmiştir.[95] Bununla birlikte tevkî' belirli bir dönem sonrasında padişahların şahsi alameti olan tuğraları ifade etmiştir. Günümüzde ise tevkî' imza için kullanılmaktadır.[96]

3. EMEVİ DÖNEMİNE KADAR KAYNAKLARI

İlk halifeler ve Emevi dönemlerinde yazılan tevkî'ler günümüze kadar 12 kitaptan gelmektedir. İçinde değişik edebi konuları ihtiva eden ve ilk kez bir veya birkaç tane tevkî'nin bulunduğu altı kitab şunlardır:

1-Târîhu'l-umem ve'l-muluk: Muhammed b. Cerir et-Taberî (ö. 310/922). Bu kitapta Hişam b. Abdulmelik'in Zeyd b. Ali'ye gönderdiği tevkî' yer almaktadır.[97]

2- el-Fâzıl fî sıfati'l-edebi'l-kâmil: Ebu't-Tayyib Muhammed b. Ahmed b. İshak b. Yahya el-Veşşâi (ö. 325/937). Bu eserde Ömer b. Abdülaziz'in bir tevkî'si mevcuttur.[98]

3- el-Vüzerâ ve'l-küttâb: Ebu Abdullah Muhammed b. Abdûs el-Cehşiyâri (ö. 331/942). el-Cehşiyâri'nin eserinde Süleyman b. Abdulmelik'in valisi Mesleme b. Abdulmelik'e göndermiş olduğu tevkî' bulunmaktadır.[99]

4- Murûcu'z-zeheb ve meâdinu'l-cevher: Ebu'l-Hasen Ali b. Hüseyin el-Mesûdî (ö. 346/957). Bu eserde ise Ömer b. Abdülaziz'in bir görevlisine gönderdiği ve bazı işlerinden ötürü onu kınadığı bir tevkî' bulunmaktadır.[100]

---

[95] Muhittin Serin, "Tevkî'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012), c. XLI, s. 36.
[96] Corci Zeydan, *Târihu'l-Lugati'l-Arabiyye*, Matbatu'l-hilal, Mısır, 1904, s. 25.
[97] Taberî, Muhammed b. Cerir, *Târîhu'l-umem ve'l-muluk*, Dâru't-turâs, Beyrut, h. 1387, c. VII, s. 165.
[98] Ebu't-Tayyib Muhammed b. Ahmed b. İshak b. Yahya el-Veşşâi, *el-Fâzıl fî sıfati'l-edebi'l-kâmil*, Dâru'l-garbi'l-İslam, Beyrut, 1995, s. 109.
[99] Ebu Abdullah Muhammed b. Abdûs el-Cehşiyâri, *el-Vüzerâ ve'l-küttâb*, Mustafa el-Babi el-Halebi, Mısır, 1980, s. 48.
[100] Ebu'l-Hasen Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mesûdî, *Murûcu'z-zeheb ve meâdini'l-cevher*, el-Mektebetü'l-asriyye, Beyrut, 2005, c. III, s. 153.

5,6- el-Besâir ve'z-Zehâir, el-İmtâ ve'l-muânese: Ebu Hayyan Ali b. Muhammed Tevhîdî (ö. 414/1023). Tevhîdî'nin el-Besâir adlı eserinde var olan az sayıdaki tevkî'ye örnek olarak Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hasan'a göndermiş olduğu tevkî' örnek olarak verilebilir.[101] Yine el-İmtâ adlı eserinde Emevi döneminin sonlarında yaşamış Abdulhamid b. Yahya'nin bir tevkî'si bulunmaktadır.[102]

Tevkî'ât hakkında ilk kez özel bir bölüm oluşturan müellif ise Ebu Mansur Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail es-Sealibî (ö. 429/1038)'dir. Hâssu'l-hâs adlı eserinde tevkîât ile ilgili; geçmiş kralların tevkî'leri, İslam sultanlarının tevkî'leri ve vezirler ve komutanların tevkî'leri olmak üzere üç bölüm oluşturan Seâlibî,[103] ilk halifeler ve Emeviler dönemi ile ilgili 17 tevkî' örneği vermektedir.

Bu konuyla ilgili en şümullü eser hiç şüphesiz İbn Abdirabbîh (ö. 463/1070)'in el-İkdu'l-Ferîd adlı eseridir. O, değişik edebi konuları ihtiva eden bu eserinde tevkî'ât için özel bir bölüm oluşturmuş[104] ve bu bölümde kendi dönemine kadarki halife ve vezirlerin tevkî'lerini toplamıştır. Konumuzla ilgili 94 tane tevkî' aktaran İbnu Abdirabbîh, bunların bir kısmını kendisinden önce yaşamış olan es-Sealibî'nin yukarıda adı geçen eserinden almıştır.

İbnu Abdirabbîh'den sonra ilk dönem ve Emevi döneminde yazılan tevkî'lere edebiyat kitaplarında oldukça az rastlanmakta olup bunların adedi bir veya iki taneyi geçmemektedir. Bu kitaplar:

---

[101] Ebu Hayyan Ali b. Muhammed Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-Zehâir*, Dâru sâdır, Beyrut, 1988, c. IX, s. 116.
[102] Ebu Hayyan Ali b. Muhammed Tevhîdî, *el-İmtâ ve'l-muânese*, el-Mektebetü'l-asriyye, Beyrut, h. 1424, s. 199.
[103] Seâlibî, a.g.e., s. 126.
[104] İbn Abdürabbih, a.g.e., c. IV, s. 287.

1- Muhâzarâtu'l-udebâ ve muhâverâtu'l-buleğa: er-Rağıp el-İsfehanî (ö. 502/1108). Müellif bu eserinde Hz. Ömer'in görevlilerine yazmış olduğu ve bazı talimatlarını içeren tevkî'si bulun-maktadır.[105]

2- Zehru'l-âdab ve semeru'l-elbâb: Bu eser Ebu İshak İbrahim b. Ali el-Kayrevâni (ö. 562/1167)'in olup içerisinde Emevi komutanlarından Yezid b Hâlid'in Yâkub b. Dâvud'a göndermiş olduğu ve Yakub'un yardımına cevap mahiyetinde olan tevkî' yer almaktadır.[106]

3- Nihâyetu'l-ereb fî funûni'l-edeb: Ahmed b. Abdulvahhab Şihâbuddîn en-Nüveyrî (ö. 733/1332). Bu eserde Hişam b. Abdulmelik'in Taberî'nin tarihinde de geçen tevkî'si bulunmaktadır.[107]

4-Lemhu's-sihr min rûhi'ş-şi'r: İbn Leyyûni't-Tecîbî (ö. 750/1350). Bu eserde aynı zamanda el-Mesûdî'nin Murûcu'z-zeheb adlı kitabında da yer alan Ömer b. Abdülaziz'in bir görevlisine gönerdiği tevkî'si bulunmaktadır.[108]

4. TARİHİ SEYRİ

4. 1. İlk İslam Döneminde Tevkî'ât

Elimizdeki kaynaklarda bu dönemden bize ulaşan tevkî'âtın oldukça sınırlı olduğunu görmekteyiz. Belki de bunun en önemli sebebi bu türün ilk kez Arap edebiyatında bu zamanda ortaya çıkması denilebilir. Aynı zamanda bu dönemde devlet içi yazışmaların oldukça sınırlı olduğu da bilinmektedir.

Yukarıda ifade edildiği üzere sonraki tevkî' örneklerinden farklı olarak ilk dönemlerde tevkî'âtı halifenin kendisi yazardı. Dolaysıyla Arap

[105] er-Rağıp el-İsfehanî, Ebu Kasım Hüseyin b. Muhammed, *Muhâzarâtu'l-udebâ ve muhâverâtu'l-buleğa*, Şirketu dâru'l-Erkam, Beyrut, h. 1420, c. I, s. 530.
[106] Ebu İshak İbrahim b. Ali el-Kayrevâni, *Zehru'l-âdab ve semeru'l-elbab*, Dâru'l-cîl, Beyrut, ts., c. IV, s. 950.
[107] Ahmed b. Abdulvahhab Şihâbuddîn en-Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb fî funûni'l-edeb*, Dâru'l-kutub, Kahire, h. 1423, c. XXIV, s. 395.
[108] Menâl Menzîl, " *Lemhu's-sihr min rûhi'ş-şi'r* adlı eserin tahkiki", (Yüksek Lisans Tezi, Ürdün Üniversitesi, 1995), s. 254.

edebiyatında ilk tevkîʿâtı Hz. Ebu Bekir (r.a), kendisine, düşmanları hakkındaki görüşünü soran komutanı Halid b. Velid'e yazmıştır.

"اُدْنُ[109] مِنَ المَوْتِ تُوهَبْ لَكَ الحَيَاةُ"

"Ölüme yakınlaş ki, sana hayat verilsin."[110]

Bu tevkîʿde Hz. Ebu Bekir (r.a) hayat ve ölüm arasındaki münasebete veciz bir şekilde işaret etmektedir. Sanki bu ifadesiyle, Müslümanlar için hayat rehberi olan Kur'ân-ı Kerîm'deki *"Allah yolunda öldürülenlere "ölüler" demeyin. Hayır, onlar diridirler. Ancak siz bunu bilemezsiniz"*[111] ayetini hatırlatarak, Allah yolunda şehit olmanın önemine ve gerçek hayatın ancak bu yolda ölenlere verildiğine dikkat çekmektedir. Ayrıca bu tevkîʿden, savaş gibi zor ve tehlikeli olaylarda, cesur olan ve kontrolünü kaybetmeyen kimselerin muvaffak olabileceğini anlamak da mümkündür. Nitekim İbni Kuteybe الشُجَاعُ مُوَقّى (cesur korunur) meselini söyledikten sonra Hz. Ebu Bekir'in (r.a) sözünü bu meseli açıklamak için belirtmiş ve Hansâ'nın şu şiirini yazmıştır:

"نُهِين النُّفُوسَ وهَونُ النُّفُوسِ يَوْم الكَرْيِهَةِ[112] أَوْقَى لَهَا"

Nefsimizi ayaklar altına alırız,

Çünkü savaş zamanında nefisleri zelil etmek onları daha iyi korur.[113]

---

[109] Bazı kaynaklarda اُدْنُ yerine احرص ifadesi kullanılmıştır. bkz. Amr b. Bahr b. Mahbub el- Câhız, *el-Biğâl*, Mektebetü'l-hilal, Beyrut, h. 1418, s. 126; Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrut, h. 1418, c. I, s. 206.

[110] Derubi, Cerrar, a.g.e., c. I, s. 25; Seâlibî, a.g.e., s. 126.

[111] Bakar a: 2/154.

[112] كريهة mecaz olarak savaş anlamına gelmektedir. bkz. Ebu Kasım Muhammed b. Amr ez- Zemahşerî, *Esâsu'l-Belaga*, (thk. Muhammed Bâsıl), Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998, c. II, s. 232.

[113] Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, *Garîbu'l-Hadis*, Matbuatu'l-Ânî, Bağdat, h. 1397, c. II, s. 256.

Yukarıdaki açıklamaya paralel olarak en-Nüveyrî de Arapların: "الشَجَاعَةُ وِقَايَةٌ، والجُبْنُ مَقْتَلَةٌ" (cesaret kalkandır, korkaklık ise öldürür) ve "إنَّ مَنْ يُقْتَل مُدْبِرًا، أَكْثَر مِمَّنْ يُقْتَل مُقْبِلا" (sırtı dönük öldürülenler, önünden öldürülenlerden daha çoktur) sözlerine yer vererek bu tevkî'yi açıklamıştır.[114] Son olarak savaşlarda başarıdan başarıya koşan Halid b. Velid'in (r.a) Farslılara gönderdiği aşağıdaki mektuptaki son sözü de Hz. Ebubekir'in (r.a) ifade ettiği tevkî'yi açıklar mahiyettedir.

"مِنْ خالدِ بْنِ الْوَليد إِلَى مَرازِبَةِ[115] أَهْلِ فَارِسٍ سَلَامٌ عَلَى مَنِ اتَّبَعَ الهُدَى أَمَّا بَعْدُ فَالْحَمْدُ لِلّهِ الَّذِي فَضَّ خِدْمَتَكُمْ، و سَلَبَ مُلْكَكُمْ وَوَهَّنَ كَيْدَكُمْ وَإِنَّهُ مَنْ صَلَّى صَلاتَنَا، وَاسْتَقْبَلَ قِبْلَتَنَا، وَأَكَلَ ذَبِيحَتَنَا، فَذَلِكَ الْمُسْلِمُ الَّذِي لَهُ مَا لنَا، وَعَلَيْهِ مَا عَلَيْنَا أَمَّا بَعْدُ، فَإِذَا جَاءَكُمْ كِتَابِي فَابْعَثُوا إِلَيَّ بِالرَّهْنِ، وَاعْتَقِدُوا مِنِّي الذمة، وإلّا فو الذى لا إِلَهَ غَيْرُهُ لَأَبْعَثَنَّ إِلَيْكُمْ قَوْمًا **يُحِبُّونَ المَوْتَ كَمَا تُحِبُّونَ الْحَيَاةَ** "

"Halid b. Velid'den Fars ehlinin büyüklerine. Selam hidayete tâbî olanların üzerine olsun. İşinizi bozan, mülkünüzü elinizden alan ve tuzağınızı zayıflatan Allah'a hamdolsun. Artık kim bizim kıldığımız namazı kılar, kıblemize döner ve kestiğimizden yerse bu kimse Müslümandır ki bizim sahip olduğumuz ona da verilir bize yasaklanan ona da yasaklanır. Bana rehin gönderin ve zimmete girmek için bizimle anlaşın, yoksa kendisinden başka ilah olmayanın hakkı için üzerinize **sizin yaşamayı sevdiğiniz gibi ölmeyi seven** bir topluluk göndereceğim."[116]

---

[114] en-Nüveyrî, a.g.e., c. III, s. 224.

[115] مَرَازِبَةُ kelimesi مَرْزُبَان kelimesinin çoğulu olup sözlükte, Farslıların, şecaatiyle nam salmış kral haricindeki önderlerine verdikleri isimdir. Hadiste geçtiği üzere Peygamber'e (a.s) gelen birisi " أَتيتُ الحِيرَة فرأَيْتُهم يسْجُدون لمَرْزُبانٍ لَهُمْ " "Hîreye geldiğimde onları önderlerinin önünde secde eder buldum" demektedir. bk. İbn Manzûr, a.g.e., m. r. z. b md.

[116] Muhammed b. Cerir Ebu Cafer et-Taberî, *Târîh'u-Taberî*, Dâru't-turâs, Beyrut, h. 1387, c. III, s. 346.

Daha sonraki halifelerde bu örnekler daha da çoğalmaktadır. Hz. Ömer (r.a) valisi Amr b. As'a şöyle bir tevki' yazmıştır.

"كُنْ لِرَعِيَّتِكَ كَمَا تُحِبُّ أَنْ يَكُونَ لَكَ أَمِيرُكَ، وَرُفِعَ إِلَيَّ عَنْكَ أَنَّكَ تَتَّكِئُ فِي مَجْلِسِكَ، فَإِذَا جَلَسْتَ، فَكُنْ كَسَائِرِ النَّاسِ وَلا تَتَّكِئْ"

"Tebaana, emîrinin sana nasıl davranması hoşuna giderse, sen de öyle davran, bana senin hakkında sırtını yaslayarak oturduğun haberi geldi. Böyle yapma, oturduğun vakit diğer insanlar gibi ol."[117]

Bu veciz söz Peygamber (a.s.)'in "لَا يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ حَتَّى يُحِبَّ لِأَخِيهِ مَا يُحِبُّ لِنَفْسِهِ" (Sizden biri kendisi için istediği bir şeyi kardeşi için de istemedikçe mümin olamaz)[118] hadisinin bir tür açıklamasıdır. Şöyle ki insanların kendileri için en güzel şeyleri istemesi kadar doğal bir durum yoktur. Peygamber (a.s.) ise sağlıklı bir birey ve toplum için kişilerin bu duygu ve düşünceleri diğer fertler için de sahip olması gerektiğini vurgulamış hatta bunu kâmil imanın bir şartı olarak kabul etmiştir. O'nun öğrencisi konumunda olan Hz. Ömer (r.a) de bu genel kaideden yola çıkarak toplumu adaletli bir şekilde yönetmenin ancak yöneticilerin kendilerini halkın yerine koyup nasıl yönetilmek isterlerse öylece yönetmeleri gerektiğine işaret etmektedir. Bununla birlikte yöneticilerin tebaalarına göre bir üstünlüğünün olmadığını, bu sebepten ötürü hal ve hareketlerinde insanların rencide olabileceği davranışlardan da uzak durmaları gerektiğini belirtmektedir.

Bu dönemden elimize Hz. Osman (r.a) ve Hz. Ali'den (r.a) de sınırlı sayıda tevkî'ât ulaşmakla birlikte[119] yukarıda ifade ettiğimiz nedenlerden

[117] Derubi, Cerrar, a.g.e., c. I, s. 26; İbn Abdürabbih, a.g.e.,c. IV, s. 287; Ebu Bekir Ahmed b. Mervan ed-Dîneverî, *el-Mecâlisetu ve Cevâhiru'l-İlm*, (thk. Ebu Übeyde Meşhur b. Hasan), Dâru İbn Hazm, Beyrut, h. 1419, c. VIII, s. 314.
[118] Buhari, İman, 6; Müslim, İman, 17.
[119] Hz. Ali ve Hz. Osman'dan gelen tevkî'lere ileride temas edilecektir.

ötürü sayı bakımından ilk halifeler döneminde bize ulaşan tevkîʿât sayısı diğer dönemlerle karşılaştırıldığında oldukça az olduğu gözlenmektedir. [120]

4. 1. 1. İlk İslam Dönemi Tevkîʿât Konuları

İlk İslam dönemindeki tevkîʿât konularının üç genel başlık altında toplandıklarını görürüz. Bunlar devlet işleri ile ilgili tevkîʿât, din ve ahlak ile ilgili tevkîʿât, şahsî meselelerle ilgili tevkîʿâttır.

4. 1. 1. 1. Devlet İşleri ile İlgili Tevkîʿât

Peygamber (a.s.)'den sonra genişleyen İslam topraklarında merkez idare ile vilayetler ve seferdeki komutanlara gönderilen mektuplarda tevkîʿ yazıldığını müşahede etmekteyiz. Bunlar valilerin halkı yönetirken karşılaştıkları sorunlara çözümler mahiyetinde olabileceği gibi, komutanlarına savaşla alakalı nasıl hareket etmeleri gerektiğine dair tavsiyeler de olabilir. Hatta valilerinden şikâyet eden kimselerin mektuplarına da tevkîʿ yazdığı gözlenmektedir. Bu yazılan tevkîʿlerden dönemin halifelerinin yönetim ile ilgili düşünceleri hakkında fikir edinmek mümkün olmaktadır.

Vali Sad b. Ebi Vakkas (r.a) Hz. Ömer'den (r.a) hükümet konağı yapmak için izin istemektedir. Devlet malını kullanırken israftan oldukça kaçınan Hz. Ömer (r.a) valisine yazdığı tevkîʿde nasıl bir bina yapması gerektiğini şöyle anlatmıştır.

"ابْنِ مَا يَسْتُرُكَ مِنَ الشَّمْسِ، وَيُكِنُّكَ مِنَ الْغَيْثِ؛ فَإِنَّ الدُّنْيَا دَارُ قُلْعَةٍ"

"Seni güneşten ve yağmurdan koruyacak bir bina inşa et, muhakkak ki Dünya misafir evidir."[121]

[120] Karşılaştırma için bkz. Derubi, Cerrar, a.g.e., c. I, s. 29-30.

Bu tevkîʿden de anlaşılacağı üzere Hz. Ömer (r.a) yapılan binanın bir kimsenin ancak temel ihtiyaçlarını karşılayabileceği şekilde yapılmasını istemekte, herhangi gösteriş ve şatafat unsuruna dolaylı yoldan izin vermemektedir. Aynı görüşü dillendiren Hz. Ali (r.a) ise "أُحَذِّرُكُم الدُّنْيَا فإنها منزل قُلْعةٍ"[122] (sizi dünyaya karşı uyarıyorum, çünkü o gelip geçici bir yerdir)[123] diyerek Hz. Ömer'in göstermiş olduğu endişeye katılmaktadır.

Hz. Osman (r.a), Mervan b. Hakem'den zulüm görüp onun baskıcı politikasını şikâyet eden bir topluluğa şöyle cevap vermiştir. [124]

"فَإِنْ عَصَوْكَ فَقُلْ إِنِّي بَرِيءٌ مِّمَّا تَعْمَلُونَ"

"Eğer sana karşı gelirlerse, "Şüphesiz ben sizin yaptığınız şeylerden uzağım" de." [125]

Hz. Osman'ın yazmış olduğu tevkîʿde geçen ayette "sana isyan ederlerse" sözünün failini, müfessirler bu ayetten önce gelen "وَأَنذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ", (yakın akrabalarını uyar)[126] ayetinde yer alan "akrabalar" ifadesine atıfta bulunarak Peygamber(a.s.)'in yakın akrabaları olduğunu belirtmişlerdir.[127] Bu sebepten ayete " **yakın akrabaların** eğer sana karşı gelirlerse "Şüphesiz ben sizin yaptığınız şeylerden uzağım" de" anlamını vermek

---

[121] ed-Dîneverî, a.g.e.,c. II, s. 376; Ayrıca bu tevkî: "ابن ما يكنك عن الهواجر وأذى المطر" şeklinde de geçmektedir bkz. İbn Abdürabbih, a.g.e., c. IV s. 287; Sealibî, a.g.e., s. 126; Derubi, Cerrar, a.g.e., c. I, s. 26.

[122] قُلْعَة kelimesi Dünya için gelip geçici yer anlamında kullanılmış olup, القُلْعةُ مِنَ الْمَالِ ifadesi geçici mal anlamında, hadiste geçtiği üzere بِئْسَ المالُ القُلْعةُ (ödünç mal ne kötüdür) "ödünç" anlamlarına gelmektedir. bk. İbn Manzûr, a.g.e., g. l. 'a md.

[123] İbn Manzûr, a.g.e., c. 8, s. 290.

[124] İbn Abdürabbih, a.g.e., c. IV, s. 287; Ahmed Zeki Safvet, a.g.e., c. I, s. 607; Derubi, Cerrar, a.g.e., c. I, s. 28.

[125] Şuara: 26/216.

[126] Şuara: 26/214.

[127] Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Câmiu'l-beyân an tevîli âyti'l-Kur'ân*, (thk. Ahmed Muhammed Şâkir), Müessesetü'r-risale, Beyrut, 2000, c. 19, s. 411; İbn Âşûr Muhammed et-Tahir b. Muhammed b. Muhammed et-Tahir et-Tunûsî, *et-Taḥrîr ve't-tenvîr*, Dâru tunûsiyye, Tunus, 1984, c. IXX, s. 203.

mümkün olmaktadır. Mervan b. Hakem'in de Hz. Osman'ın yakın akrabası olduğu bilinmektedir. Buradan yola çıkarak bu ayetle Hz. Osman, sanki Mervan'ın yapmış olduğu işlerin kabul edilemez olduğunu belirtmiş ve bu hareketlerinden kendisinin berî olduğunu ifade etmiştir.

Derin anlayışını yazdığı tevkî'lere de yansıtan Hz. Ali (r.a), komutanlarından Hudayn b. Münzir'in, savaşlarda mağlup ettikleri hâricîlerin yanında yer alan Rebia kabilesi mensuplarının sayılarının yeniden arttığına işaret etmesi bağlamında "Rebia kabilesinin pek çok kılıca sahip olduğunu" belirten mektubuna, Hz. Ali (r.a) bu durumu açıklayan şöyle bir cevap yazmıştır:

"بَقِيَّةُ السَّيْفِ أَنْمَي عَدَدًا"

"Kılıçlardan geri kalan (kurtulan), sayıca daha çok artar." [128]

Bu söz savaş gibi zor durumlarda hayatta kalan kimselerin hayatın kıymetini daha iyi anlayıp, ömürlerini daha bereketli geçireceklerini belirtmektedir. Aynı şekilde İbn Kuteybe, Hz. Ali'nin (r.a) bu sözüne işaret ettikten sonra bunu "أنّ مَنْ نَجَا مِنْ ضَرْبَةِ السَّيْف يَنْمُو عَدَدَه ويُكْثِرُ وَلَدَهُ" (*kılıcın vuruşundan kurtulan kimse sayısını çoğaltır ve çocuğunu arttırır*)[129] sözleriyle açıklamaktadır. Câhız ise bu sözle paralel bir anlam taşıyan el-Mühelleb'in "لَيْسَ أَنْمَى مِنْ بَقِيَّةِ السَّيْفِ" (Kılıçtan geri kalan (kurtulan) kimseden daha çok (sayısını) arttıran kimse yoktur) sözüne yer vererek birbirine benzer söz söyleyen bu iki kimse hakkında ilginç bir ortak yön olduğunu belirtir. Şöyle ki; Hz. Ali'nin (r.a) Hz. Hüseyin'den olan torunu Ali, Kerbela olayında yaşı küçük olduğu için öldürülmekten kurtulmuş ve bu çocuk ile Hz. Hüseyin'in nesli günümüze kadar devam etmiştir. Aynı şekilde öldürülen el-Mühelleb'den sonra yerine

[128] İbn Abdürabbih, a.g.e., c. IV, s. 288; Sealibî, a.g.e.,126-127; Derubi, Cerrar, a.g.e.,c. I, s. 30.
[129] İbni Kuteybe, a.g.e., c. I, s. 213.

geçen oğlu Yezid de babasından devraldığı görevi daha üst mertebelere ulaştırmıştır.[130] Ayrıca Hammam er-Regâşi'nin:

"أَبْلِغْ أبا مِسْمَعٍ عنّي مُغَـلْـغَـلَةً[131] وفي الـعِـتـابِ[132] حَـياةٌ بَـيْنَ أَقْـوامِ"

(Ebu Misma'ya benden mektup gönderin, Kavimlerin birbirlerini kınamasında hayat vardır)[133] beytinin son kısmını da yukarıdaki tevkî' ile aynı doğrultuda anlamak mümkündür.

Yine Hz. Ali'nin (r.a) yönetimde görüşlerine öncelik verilecek kimselerin hangi vasıflara sahip olması gerektiğine dair yazmış olduğu aşağıdaki tevkî'si de oldukça önemlidir. Hz. Osman'ın (r.a) bazı uygulamalarından rahatsız olan oğlu Hz. Hasan'ın mektubuna cevaben şunu yazmıştır:

"رَأْيُ الشَّيْخِ خَيْرٌ مِنْ مَشْهَدِ الغُلَامِ"

"Yaşlı kimsenin görüşü gençlerin tanıklığından (görüşünden) daha hayırlıdır."[134]

Buradan da anlaşılacağı üzere yaşlı kimselerin görüşü gençler tarafından hoş karşılanmasa da uygulanması toplum açısından daha faydalıdır. Çünkü yaşlıların sahip olduğu tecrübeler yönetimle ilgili önemli karalarda daha isabetli neticelerin elde edilmesi açısından önemli bir fonksiyon icra edebilmektedir. Hatta Hz. Ali'nin (r.a) sözü söylediği o zamanlar yapılan savaşlarda güçlü insanların ne denli önemli olduğu göz önüne alınırsa yine

---

[130] Amr b. Bahr el-Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut, h. 1423, c. II, s. 216; Abdulmelik b. Muhammed es-Seâlibî, *Simâru'l-gulûbi fî'l-muzâfi ve'l-mensûbi*, Dâru'l-meârif, Kahire, ts., s. 625.

[131] غَلْغَلَة hızlı yürümek anlamında olup مُغَـلْـغَـلَة ise bir beldeden diğerine hızlıca taşınan şey/mektup anlamındadır. bk. ez-Zebîdi, a.g.e., ğ,l,l md.

[132] عَتَب sözlükte kınama anlamında olmasına rağmen (bk. ez-Zebîdî, a.g.e.,'a. t. b md.) burada kınamanın bir sonucu olarak savaş anlamında da yorumlanabilir.

[133] el-Câhız, a.g.e., c. II, s. 216.

[134] İbn Abdürabbih, a.g.e., c. IV, s. 288; Sealibî, a.g.e.,126; Derubi, Cerar , a.g.e.,c. I, s. 30.

onun mezkur ifade paralelinde " رَأْيُ الشَّيخِ الضَّعيفِ أحبُّ إلينا من جَلَدِ الشَّابِ القَوِي" (yaşlı zayıf kimsenin görüşü bizlere kuvvetli gencin sabrından daha sevimlidir)[135] sözünden yaşlıların görüşünün kuvvetli gençlere nispetle ne kadar değerli olduğu ortaya çıkmaktadır. Kimi hatip ve şairler bu duruma veciz sözlerinde ve şiirlerinde işaret etmektedirler. Mesela bazıları "وما كمَّل العَقْلَ ولا وفّر التَجْربَةَ شيءٌ كَنُقْصَانِ البَدَنِ، وكأَخْذِ الأَيَّامِ مِنْ قوي الأَعْضَاءِ" (Hiçbir şey bedenin eksilmesi/çelimsizleşmesi ve günlerin uzuvlarındaki gücü alması (yaşlanması) gibi kişinin aklını olgunlaştırmaz ve tecrübe kazandırmaz)[136]derken, kimileri "الشَيْخُ يَقُولُ عَنْ عِيَانٍ والشَّابُ عَنْ سَمَاعٍ" (yaşlılar gördüğü (tecrübe ettiği) şeyleri söylerken, gençler duyduklarını söyler)[137] demişlerdir. Yine şiirinde yaşlı kimselerin gençlerden daha üstün olduğunu vurgulayan Ebu Samt şunları söylemiştir:

"إنّ المشِيبَ رِدَاءُ العَقْلِ والأَدَبِ كَما الشَبَابَ رِدَاءُ اللَهْوِ والطَّرَبِ"

(Yaşlılık aklın ve edebin giysisiyken Gençlik heva ve eğlencenin elbisesidir)[138] Aynı şekilde yaşlılığın sağladığı faydaları dile getiren Ebu Temam ise:

"فَلَا يَرُوعُكَ إِيمَاضُ الشَيْبِ بِهِ فإنّ ذَاكَ إِبْتِسَامُ الرَّأْيِ والأَدَبِ"

(Saçının beyazlığının parlaması seni korkutmasın Bu ancak aklın ve edebin gülümsemesidir)[139] diyerek yaşlılığın kişilerin ahlakını ve aklını olgunlaştırdığını belirtmektedir.

[135] Amr b. Bahr el-Câhız*, Resâilu'l-Câhız*, Mektebetu Hânicî, Kahire, 1964, c. I, s. 273.
[136] el-Câhız, *Resâil*, c.I, s.273.
[137] Abdulmelik b. Muhammed es-Seâlibî, *el-Letâif ve'z-Zerâif*, Dâru'l-Menâhil, Beyrut, ts., s. 256.
[138] es-Seâlibî, *el-Letâif*, s. 256.
[139] es-Seâlibî *el-Letâif*, s. 256.

4. 1. 1. 2. Din ve Ahlak Konulu Tevkî'ât

Bilindiği üzere halifeler, sadece devleti yönetmekle kalmayıp dini konularda da insanlara örneklik yapmaktadırlar. Özellikle Peygamber(a.s.)'in vefatından sonra müslüman halk dini ve ahlaki problemlerini halifelere danışmışlardır. Halifelerin bu konuda yazmış oldukları tevkî'ler de onların görüşlerini ortaya koymaktadırlar. Bir kimse Hz. Ömer'e (r.a) arkadaşlarının ayıbını anlatan bir mektup göndermiştir. Bu mektuba cevap olarak Hz. Ömer (r.a) aşağıdaki tevkî'yi yazmıştır.

"تَقَرَّبْتَ إِلَيْنَا بِمَا بَاعَدَكَ مِنَ الرَّحْمَان، وَلَا ثَوَابَ لِمَنْ آثَرَ عَلَيْه"

"Bize, seni Rahman'dan uzaklaştıran bir şeyle yaklaştın, oysa Rahmandan uzak olmayı tercih eden kimse için sevap yoktur."[140]

Görüleceği üzere Hz. Ömer (r.a) sanki arkadaşlarını çekiştiren bu kimseye "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيراً مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ وَلَا تَجَسَّسُوا وَلَا يَغْتَب بَّعْضُكُم بَعْضاً أَيُحِبُّ أَحَدُكُمْ أَن يَأْكُلَ لَحْم أَخِيهِ مَيْتاً فَكَرِهْتُمُوهُ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ تَوَّابٌ رَّحِيمٌ" (Ey iman edenler! Zannın birçoğundan sakının. Çünkü zannın bir kısmı günahtır. Birbirinizin kusurlarını ve mahremiyetlerini araştırmayın. Birbirinizin gıybetini yapmayın. Herhangi biriniz ölü kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı? İşte bundan tiksindiniz! Allah'a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz Allah tövbeyi çok kabul edendir, çok merhamet edendir)[141] ayetini hatırlatarak insanların kusurlarını araştırmanın ve bunu ifşa etmenin ne kadar yanlış bir davranış olduğunu belirtip, onu ahlakını düzeltmeye davet etmiştir. Nitekim Peygamber (a.s.) de "إِيَّاكُمْ وَالظَّنَّ، فَإِنَّ الظَّنَّ أَكْذَبُ الْحَدِيثِ، وَلَا تَجَسَّسُوا، وَلَا تَنَافَسُوا، وَلَا تَدَابَرُوا، وَلَا تَحَاسَدُوا، وَلَا تَبَاغَضُوا، وَكُونُوا عِبَادَ اللَّهِ إِخْوَانًا" (Sizi zanna karşı uyarıyorum. Çünkü zannın birçoğu yalandır. Birbirinizin gizli hal ve kusurunu

[140] İbrahim b. Muhammed el-Beyhâkî, *el-Mehasinu ve'l-mesâviü*, Dâru'l-hayâu'l-ulûm, Beyrut, 1988, s. 146; Derubi, Cerrar, a.g.e., c. I, s. 27.
[141] Hucurat: 49/12.

araştırmayın, birbirinizle mücadele etmeyin, birbirinize sırtınızı dönmeyin, birbirinize haset etmeyin, birbirinize buğuz etmeyin. Ey Allah'ın kulları kardeş olun)[142] diyerek hata aramanın ve bu hataları ifşa etmenin insanlar arasındaki kardeşliğe zarar veren unsulardan olduğuna dikkat çekmekte ve bunları yasaklamaktadır.

Yine Hz. Ali'ye (r.a) hoşuna gitmeyecek bir mektup ulaşmış O da:

"مَنْ لَكَ بِأَخِيكَ كلّه"

"Sana her yönüyle iyi olan kimdir. (Nereden bulacaksın.)"[143] meselini söylemiştir.[144]

تَأَخَّي kelimesi sözlükte; bir şeyi talep etme, elde etme için çabalama ve araştırma yapma anlamlarına gelmektedir.[145] Kardeşlerin de birinin diğerine duyduğu sevgi ve talepten ötürü bu kelime aynı zamanda kardeş edindi anlamına da gelmektedir.[146]Bu kelimenin anlamı bir şeyin tam ve iyi olması olarak belirten Ebu'l-Kâsım es-Sâhib İsmâ'îl b. 'Abbâd, "هُوَ بِأَخِي الشَرِّ" ifadesinin anlamını kötünün **iyisi** olarak belirtmektedir.[147] Burada geçen söz göz önüne alındığında "بِأَخِيكَ" ifadesini "بِخَيْرِك" (hayrına/iyiliğine) şeklinde anlamak ve yukardaki anlamı vermek daha uygun olacaktır. Bu mesel iyi kimselerin bile bazen yanlışa düşebileceklerini ifade etmektedir. Bir insandan hep doğru şeyler yapmasını beklemek neredeyse imkânsızdır. Bu yüzden Peygamber (a.s.) "أَقِيلُوا ذَوِي الْهَيْئَاتِ عَثَرَاتِهِمْ إِلَّا الْحُدُودَ" (İyi kimselerin had gerektirecek şeyler dışında yapmış olduğu hatalarını gizleyin)[148] diyerek

[142] Müslim, el-Birr, 9.
[143] Anlamı hakkında geniş bilgi için bk: Ebu Ubeyd el-Kâsım b. Sellam el-Bağdâdî, *el-Emsâl*, Dâru'l-me'mun li't-turâs, Beyrut, 1980, 51; Hasan b. Abdullah b. Sehl el-Askerî, *Cemheratu'l-Emsal*, Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1988, c. II, s. 226.
[144] İbn Abdürabbih, a.g.e., c. IV, s. 288; Safvet, a.g.e., c. I, s. 608; Derubi, Cerrar, a.g.e., c. I, s. 29.
[145] Ahmed b. Faris el-Kazvîni, *Mücmelü'l-luga*, Müessesetu'r-risale, Beyrut, 1986, c. I, s. 89.
[146] İbn Fâris, a.g.e., c. I, s. 89.
[147] Ebu'l-Kâsım es-Sâhib İsmâ'îl b. 'Abbâd, *el-Muhît fi'l-luga*, e-h md.
[148] Ebu Davut, Hudud, 4.

insanlarda görülebilecek ufak kusurların doğal olduğunu ve bunun ifşa edilmemesini söylemiştir. Aynı şekilde Câhız ise "ثُمَّ لَا يُزَهِّدَنَّكَ فِيهِ أَنْ تَرَى خُلْقاً أو خُلْقَيْنِ تَكْرَهُهُمَا، فَإِنَّ نَفْسَكَ التي هي أَخَصُ النُّفُوسِ بِكَ لَا تُعْطِيكَ المقَادَةَ فِي كُلِّ مَا تُرِيد، فَكَيْفَ بِنَفْسِ غَيْرِك" (*sonra onda hoşuna gitmeyen bir veya iki huy görmen ona karşı sevgini azaltmasın, çünkü sadece sana has olan nefsin bile arzuladığın şeyi her istediğinde sana vermezken, kendi dışındaki biri nasıl versin*)[149] diyerek bu meseli açıklamıştır. Bir şair ise:

"إِذَا ذَهَبَ العِتَابُ فَلَيْسَ وَدٌّ وَيَبْقَى الوَدُّ مَا بَقِيَ العِتَابُ"

(Kınama gittiğinde sevgi yok olur sevgi kınama var olduğu müddetçe vardır)[150] diyerek neredeyse insanın arkadaşında hoşuna gitmeyip onu kınadığı durumları, sevginin ve dostluğun şartı haline getirmiştir. Ayrıca Araplar bu mesele benzer şu sözleri de demişlerdir: "لِكُلِّ جَوَادٍ كَبْوَةٌ" (her at tökezler) ve "لِكُلِّ صَارِم نَبْوَةٌ" (her keskin kılıç ıskalar)[151]

Selman-ı Farisî (r.a), Hz. Ali'ye (r.a) kıyamet günü insanların nasıl hesap vereceğini sormuş O da şöyle bir tevkî' yazmıştır.

"يُحَاسَبُ النَّاسُ كَمَا يُرْزَقُون"

"İnsanlar rızıklandırıldıkları şekilde hesap verecekler."[152]

Hz. Ali'ye (r.a) buradakine benzer sorulan bir soru ve verilen cevap bu tevkî'yi daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır şöyle ki; O'na: "فَكَيْفَ يُحَاسِبُ اللهُ يَوْمَ القِيَامَةِ الخَلْقَ عَلَى كَثْرَةِ عَدَدِهِم في سَاعَةٍ وَاحِدَةٍ" (Allah sayısı çok olmasına

[149] El-Câhız, a.g.e., c. IV, s. 78.
[150] İbn Abdürabbih, a.g.e., c. II, s. 163.
[151] İbn Abdürabbih, a.g.e., c. III, s. 19.
[152] İbn Abdürabbih, a.g.e., c. IV, s. 288; Safvet, a.g.e., c. I, s. 608; Derubi, Cerrar, a.g.e.,c. I, s. 29-30.

rağmen yarattıklarını bir anda nasıl hesaba çekecek) sorulduğunda "كَمَا يَرْزُقُهُم فِي الدُّنْيَا عَلَى كَثْرَة عَدَدِهم فِي سَاعَةٍ وَاحِدَةٍ" (dünya da sayısı çok olmasına rağmen yarattıklarını bir anda nasıl rızıklandırıyorsa öylece hesaba çeker)[153] cevabını vermiştir. Böylece bu sorudaki kastın bu kadar insanın nasıl bir anda hesaba çekilmesi olduğu anlaşılmaktadır. Hz. Ali (r.a) ise vermiş olduğu veciz cevapta ahiretteki hesabı dünyadaki rızık verilmesine nispet ederek açıklamıştır. Nitekim Kur'an-ı Kerim de "وَمَا أَمْرُنَا إِلَّا وَاحِدَةٌ كَلَمْحٍ بِالْبَصَرِ" (Emrimiz ancak bir tek emirdir. Göz kırpması gibidir. (Anında gerçekleşir.))[154] buyurularak Allah'ın emirlerinin gözün açıp kapanması gibi kısa bir anda meydana geldiği vurgulanmaktadır. İbni Teymiyye ise Allah'ın kullarını bir anda hesaba çekmesini açıklarken Peygamber (a.s.)'in "قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: قَسَمْتُ الصَّلَاةَ بَيْنِي وَبَيْنَ عَبْدِي نِصْفَيْنِ، وَلِعَبْدِي مَا سَأَلَ، فَإِذَا قَالَ الْعَبْدُ{الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ} ، قَالَ اللهُ تَعَالَى: حَمِدَنِي عَبْدِي..." (Allah şöyle buyurdu: Ben namazı kendim ile kulum arasında ikiye böldüm; yarısı bana, öbür yarısı kuluma aittir. Kuluma istediği verilmiştir: Kul: "Elhamdülillahi Rabbi'l-Âlemin" deyince, Aziz ve Celil olan Allah: "Kulum bana hamdetti." der…)[155] hadisini vermiş ve Allah kendisi için aynı anda namaz kılan pek çok kulunun dediklerini nasıl işitmiş ve cevap vermişse ahirette de böyle olacağını ifade etmiştir.[156]

4. 1. 1. 3. Şahsî Meselelerle İlgili Tevkî'ât

Bu dönemde halifelere tebaalarından hastalık, mali sıkıntılar gibi özel meseleleri hakkında da bazı mektuplar geldiğini ve halifelerinde duruma uygun tevkîler yazdığını görmekteyiz. Bulundukları bölgede taun hastalığı

[153] Ebu Hayyan Ali b. Muhammed b. Abbas et-Tevhîdî, *el-Besâiru ve'z-zehâiru*, Dâru sâdır, Beyrut, 1988, c. V, s. 225.
[154] Kamer: 54/50.
[155] Müslim, Salât, 11; Ebû Dâvud, Salât, 139; Tirmîzi, Tefsîru'l-Kur'ân, 2.
[156] Takiyyuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Abdulhalim İbni Teymiyye, *Der'ü Teârizu'l-Akl ve Nakl*, Câmiâtu'l-İmam Muhammed b. Suud, Suudi Arabistan, 1991, c. IV, s. 129.

ortaya çıkan görevliler, Hz. Ömer'den (r.a) terkedilmiş köylere gitmek için izin istemişler, Oda şu tevkî' ile cevap vermiştir.

"إِذَا أَتَيْتَ القَرْيَةَ الخَرِبَةَ [157] فَسَلْهَا عَنْ أَهَلِهَا، والسَّلَام"[158]

" Terkedilmiş köylere geldiğinizde orada hastalık olup olmadığını soruşturun, Selam."

Bilindiği üzere taun hastalığı bulaşıcı ve oldukça tehlikelidir. Kaynaklarda Hz. Ömer (r.a) zamanında bu hastalığın yaygın olduğu ve pek çok kimsenin bu hastalıktan ötürü vefat ettiği kaydedilmektedir.[159] Hz. Ömer'in (r.a) bu hastalık karşısında aldığı tedbiri ve bu tedbirle İslam inancının şartından birisi olan kader arasında kurduğu ilişki ise bilinen bir durumdur. Şöyle ki; hastalığın varlığını Şam bölgesini teftiş etmek isterken duyan Hz. Ömer (r.a) buraya gelmekten vazgeçmiş, bu durumu "أَتَفِرّ مِنْ قَدَرِ اللّه" (Allah'ın kaderinden mi kaçıyorsun) diyerek eleştirenlere "نَعَم إِلَى قَدَرِ اللّهِ" ((Allah'ın kaderinden) yine onun kaderine kaçıyorum)[160] diyerek tedbir almanın kadere ters olan bir durum olmadığını hatta kaderin kendisi olduğunu belirtmiştir. Aynı şekilde "إِذَا سَمِعْتُمْ بِالطَّاعُونِ بِأَرْضٍ فَلاَ تَدْخُلُوهَا، وَإِذَا وَقَعَ بِأَرْضٍ وَأَنْتُمْ بِهَا فَلاَ تَخْرُجُوا مِنْهَا" (Bir yerde taun hastalığı olduğunu işitirseniz oraya girmeyin, eğer sizin olduğunuz yerde hastalık ortaya çıkmışsa oradan çıkmayın)[161] buyuran Peygamber (a.s.) de hastalığın yayılmaması için hangi önlemler alınması gerektiğine işaret etmektedir. Bütün bunlar göz önüne alındığında görevlilerini hastalıktan korumak isteyen Hz. Ömer (r.a) onlara bu cevapla

---

[157] "الخربة" sözlükte terkedilmiş, metruk gibi anlamlara gelmektedir. (ez-Zebîdi, a.g.e.,h. r. b md.) Bu sözde ise tamamen terkedilen yerlerden ziyade az da olsa içinde insanların bulunduğu yerler anlaşılmaktadır.

[158] Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Ragıb el-İsfahani, *Muhadaratü'l-üdeba ve muhaveretü'ş-şuara ve'l-bulega*, Dâru mektebeti'l-Hayat, Beyrut, c. II, s503.

[159] Ebu Amr Halife b. Hayyat, *Tarih*, Dâru'l-kalem, Şam, h. 1397, s. 138.

[160] Amr b. Bahr el-Câhız, *el-Buhalâ*, Mektebetu'l-hilâl, h. 1419, s. 250.

[161] Buhari, Tıp, 29.

tedbirli davranmaları gerektiğini hatırlatıp az dahi olsa burada bulunan kimselerde hastalık olup olmadığını araştırmalarını istemiş ve eğer şartlar uygunsa buralarda kalmalarına izin vermiştir.

Maddi durumunun kötülüğünden şikâyet eden bir adama Hz. Osman (r.a) şunu yazmıştır.

"قَدْ أَمَرْنَا لَكَ بمَا يُقِيمُكَ، وَلَيْسَ فِي مَالِ اللهِ فَضْلٌ لِلْمُسْرِفِ"

"Biz sana yetecek kadar (maaş) bağlamıştık, Allah'ın malında müsriflere verilecek bir fazlalık yoktur." [162]

İsraf sözlükte haddi aşmak, hataya ve gaflete düşmek anlamlarına gelmektedir.[163] سَرَف kelimesini hata etme anlamında kullanan Cerir, Ümeyye oğullarını övmek için:

"أَعْطَوْا هُنَيْدَةَ يَحْدوها ثمانِيةٌ، مَا فِي عَطائِهم مَنٌّ وَلَا سَرَفُ"

(Yüz deve verdiler sekizi onları sürüyordu verdiklerinde başa kalkma ve hata yoktu) diyerek Ümeyye oğullarının bu develeri hak etmeyen kimselere yanlışlıkla vermediklerini belirtmiştir.[164] Yukarıda anlatılan tanımlar göz önüne alındığında israfın belirlenen sınırları gaflet içerisinde aşma anlamına geldiğini görmekteyiz. Bu basit bir şey için pek çok zaman harcamak gibi manevi bir durum olduğu gibi değerini hak etmeyen şeylere veya kimselere gereğinden daha fazla harcama yapılması gibi maddi bir durum da olabilir. Hz. Ömer (r.a) ise müsrifliği "كَفَى بِالْمَرْءِ سَرَفًا أَنْ يَأْكُلَ كُلَّ مَا اشْتَهَى" (kişinin her istediğini yemesi müsrif olması için yeterdir) [165] diyerek insanın her hoşuna giden şeyi yemesini(ki yemek dışındaki şeylerde de bu söz geçerlidir) veya onu elde etmek için harcadığı gayreti israf olarak nitelendirmektedir. Böyle

[162] İbn Abdürabbih, a.g.e., c. IV, s. 287; Safvet, a.g.e.,c. I, s. 607; Derubi, Cerar, a.g.e.,c. I, s. 28.
[163] İbn Manzûr, a.g.e., s. r. f md.
[164] İbn Manzûr, a.g.e., c. IX, s. 149.
[165] Ebu Bekir Abdullah b. Muhammed İbni Ebi Dünya, *Islâhu'l-Mal*, Müessesetu'l-kütübi's-sekafiyye, Beyrut, 1993, s. 101.

insanlar hem kendisine hem de etrafına sıkıntılar yaşatır ve kınanırlar. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de "يَابَنِي ءَادَمَ خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ" (Ey Ademoğulları! Her mescitte ziynetinizi takının (güzel ve temiz giyinin). Yiyin için fakat israf etmeyin. Çünkü o, israf edenleri sevmez)[166]denilerek israf eden kimselerin Allah tarafından sevilmeyeceği ikazında bulunulmaktadır. Hatta "فَقِيرٌ مُسَدَّدٌ أَفْضَلُ مِنْ غَنِيٍّ مُسْرِفٍ" (tutumlu fakir müsrif zenginden daha faziletlidir)[167] denilerek önemli olanın zenginlik veya fakirlik değil tutumluluk olduğu vurgulanmaktadır. Şüphesiz israfın nasıl bir tehlike olduğunu bilen Hz. Osman (r.a) ise şikâyet eden kimseye asıl problemin kendi müsrifliğinden kaynaklandığını belirtmiş ve tutumlu olması halinde verilen maaşın ona yeteceğini söylemiştir.

Hz. Ali (r.a) kendisine soru soran[168] Sa'sa b. Suhan'a, şu cevabı vermiştir.

" قِيْمَةُ كُلِّ امْرِئٍ مَا يُحْسِنُ[169]"

"Kişinin değeri, bildiği kadardır."[170]

---

[166] Araf: 7/31.

[167] İbni Ebi Dünya, a.g.e., s. 194.

[168] Sorunun mahiyeti hakkında bilgi verilmemiştir.

[169]Her ne kadar"يُحْسِنُ" ifadesi " iyilik yapma" anlamında olsa da bu sözde mecaz olarak "bilmek" anlamında kabul edilmiş, "وَدَخَلَ مَعَهُ السِّجْنَ فَتَيَانَ قَالَ أَحَدُهُمَا إِنِّي أَرَانِي أَعْصِرُ خَمْراً وَقَالَ الآخَرُ إِنِّي أَرَانِي أَحْمِلُ فَوْقَ رَأْسِي خُبْزاً تَأْكُلُ الطَّيْرُ مِنْه نَبِّئْنَا بِتَأْوِيلِهِ إِنَّا نَرَاكَ مِنَ **الْمُحْسِنِينَ**" (Onunla beraber zindana iki delikanlı daha girdi. Biri, "Ben rüyamda şaraplık üzüm sıktığımı gördüm" dedi. Diğeri, "Ben de rüyamda başımın üzerinde, kuşların yediği bir ekmek taşıdığımı gördüm. Bize bunun yorumunu haber ver. Şüphesiz biz seni **bilgili kimselerden** görüyoruz" dedi) ayetinde geçen "el-Muhsinin" (الْمُحْسِنِينَ) de bilgili kimseler şeklinde yorumlamışlardır. ez-Zebîdi, a.g.e., h. s. n md.

[170] İbn Abdürabbih, a.g.e., c. IV, s. 288; Safvet, a.g.e.,c. I, s. 608; Derubi, Cerar , a.g.e.,c. I, s. 2; Bu sözün neredeyse aynı kelimelerle ifade edilmiş halini ibn Tabataba'da da görmekteyiz.

"فيا لائمي دعني أغالي بقيمتي . . . فقيمةُ كلَ الناسِ ما يحسنونه"

(Ey beni kınayan beni bırak da nefsimi… öveyim insanın değeri bildiği kadardır) bkz. Ebu Hilal el-Hasan b. Abdullah el-Askerî, *Divânu'l-meânî*, Dâru'l-cîl, Beyrut, ts., c. I, s. 124.

Bu sözün hem edebi hem de anlam derinliği pek çok Arap edip ve şairin dikkatini çekmiş ve eserlerinde bu söze çokça atıfta bulunmuşlardır[171]. Özellikle talebeyi ilme teşvik etme hususunda oldukça etkili olduğu belirtilen bu söz için el-Besâir ve'z-Zehâir adlı eserde "لَمْ نَرَ كَلِمَةً أَحَضُّ عَلَى طَلَبِ العِلْمِ مِنْ هذه الكَلِمَةِ" (*ilme bu sözden daha çok teşvik eden bir söz bulamadık*)ifadeleri yer almaktadır.[172] Aynı şekilde Uyûnu'l-Ahbâr'da da yine Hz. Ali'nin ilmin fazileti hakkındaki "العِلْمُ خَيْرٌ مِنَ المالِ، لأنّ العِلْمَ يَحْرُسُكَ وَأَنْتَ تَحْرُسُ المالَ، والمالُ تَنْقُصُهُ النَفَقَةُ، وَالعِلْمُ يَزْكُو عَلَى الإنْفَاقِ" (*İlim maldan daha hayırlıdır çünkü ilim seni korurken, sen malı korursun, mal verdiğinde azalırken, ilim verildiğinde artar*)[173] sözü nakledildikten sonra tevkî'de geçen mezkur ifadeye yer verilmek suretiyle ilmin üstünlüğü bir kez daha vurgulanmıştır. Yine bu ifadenin geçtiği kaynaklardan birisi de el-Askerinin el-Furuk adlı eseridir. Müellif kıymet "قِيْمَةُ" kelimesi ile semen ("ثَمَنٌ") kelimesi arasındaki farkı izah ederken kıymetin bir malın gerçek fiyatı olduğunu semenin ise malın gerçek değeri dışındaki fiyatlandırılması için kullanılabileceğini belirtmiş ve bunu Hz. Ali'nin (r.a) yukarıda ifade edilen tevkî'sini delil getirerek açıklamıştır.[174] el-Askerî'nin bu yorumu göz önüne alındığında Hz Ali (r.a) bu tevkî'si ile "sahip olunan bilgiyi" kişileri değerlendirmede kullanılabilecek en iyi kriter olarak açıklamaktadır.

4. 2. Emeviler Döneminde Tevkî'ât

Emeviler dönemine geldiğimizde tevkî'ât sayısının doğal olarak fazlalaştığını görmekteyiz. Çünkü bu edebî tür artık bilinmektedir ve sıklıkla kullanılmaya başlanmıştır. Neredeyse her Emevi halifesinden tevkî' örnekleri

[171] el-Câhız, el-Beyân ve't-tebyîn, s. 87; İbni Kuteybe, a.g.e., c. II, s. 132; el-Askerî, Sınâateyn, 233.
[172] et-Tevhîdî, a.g.e., c. VIII, s. 10.
[173] İbni Kuteybe, a.g.e., c. II, s. 132.
[174] Ebu Hilal Hasan b. Abdullah el-Askerî, *Mucemu'l-Furûki'l-lugavî*, (thk. Beytullah Beyât), Müessesetu'n-Neşru'l-İslami, Kum, h. 1412, s. 441.

elimize ulaşmıştır. Hatta ilk dönemden farklı olarak artık sadece halifeler değil vezir, komutan ve önemli bazı devlet görevlilerinin de tevkî'ât yazdıkları olmuştur.

4. 2. 1. Emeviler Dönemi Önemli Şahsiyetler ve Tevkî'ât

4. 2. 1. 1. Emevi Halifeleri

Arap edebiyatındaki tevkî'âtın hiç şüphesiz günümüzde kullanılan manasıyla (imza) doğrudan bir ilişki içinde bulunduğu aşikârdır. Çünkü nasıl her imza kişiye özel ise edebi tür olarak kullanılan tevkî'ât da kişilere has özellikler taşır. Bizler bu tevkî'lere bakarak hükümdarın siyasi kimliğinden, din algısına, sosyal olaylara bakışından dil zevkine kadar pek çok şeyleri anlayabiliriz. Bu zaviyeden bakıldığında aynı durumun Emevi halifeleri içinde geçerli olduğu söylenebilir.

İlk Emevi halifesi Hz. Muaviye b. Ebu Sufyan'dan elimize sekiz adet tevkî'ât ulaşmıştır. Bazı tevkî'lerinde sadece ayet ve mesel kullanmakla birlikte genel olarak kendi özgün ifadelerine yer vermektedir. Hz. Muaviye b. Ebi Süfyan şöyle bir tevkî' yazmıştır:

"نَحْنُ الزَّمَان: مَنْ رَفَعْنَاهُ ارْتَفَع، وَ مَنْ وَضَعْنَاهُ اتَّضَعَ"

"Biz zamanız: Biz kimi yükseltirsek o yükselir, kimi de alçaltırsak o alçalır." [175]

Cahiliye dönemi Arapları arasında yaygın olan inançlardan birisi de "zamana kuvvet atfetmek" idi. Onlar ihtiyarlık, ölüm ve felaketlerin Allah tarafından değil, yarı mistik bir şahsiyet olarak telakki edilen zaman tarafından meydana getirildiğine inanıyorlardı.[176] Nitekim Kur'an-ı Kerim'de "وَقَالُوا مَا هِيَ

[175] Sealibî, a.g.e., s. 127; Safvet, a.g.e., c. II, s. 575; Derubi, Cerar, a.g.e.,c. I, s. 31.
[176] Hellmut Ritter, "Dehriye", İslâm Ansiklopedisi (M. E. B.) (İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1977), c. III, s. 513.

إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَنَحْيَا وَمَا يُهْلِكُنَا إِلَّا الدَّهْرُ وَمَا لَهُم بِذَلِكَ مِنْ عِلْمٍ إِنْ هُمْ إِلَّا يَظُنُّونَ"

(Dediler ki: "Dünya hayatımızdan başka hayat yoktur. Ölürüz ve yaşarız. Bizi ancak zaman yok eder." Bu hususta onların bir bilgisi yoktur. Onlar sadece zanda bulunuyorlar)[177] buyurularak bu duruma işaret edilmiştir. Bu tevkî'de ise Hz. Muaviye kendilerini zamana benzeterek onun sahip olduğu güce kendilerinin de sahip olduğunu ifade etmektedir. Hatta zaman hakkında ileri geri konuşan bir kimse için şu sözü "لَوْ يَعْلَمُ مَا يَقُول لضَرَبْتُ عُنُقَهُ إِنَّ الزَّمَانَ هُوَ السُّلْطَان" (eğer (o adam) ne söylediğini bilseydi boynunu vururdum, zaman otoritedir)[178] söylemiştir ki buradan Hz. Muaviye'nin otoriteyi zamana benzetmediğini bilakis zamanın kendisi olarak kabul ettiğini anlamaktayız. Aslında halkın maddi ve manevi bütün gücünün kendisinde toplandığı sultanlık makamı için söylenen sözde doğruluk payı bulunmaktadır. Zira XIX. yüzyıla kadarki devlet geleneklerinde sultanın gücü toplumun gücü zayıflığı ise toplumun zayıflığı olarak görülmekteydi. Bu yüzden Hz. Muaviye'nin "إِنّي لآنِفُ أَنْ يَكُونَ فِي الأَرْضِ جَهْلٌ لَا يَسَعُهُ حِلْمِي، وَذَنْبٌ لَا يَسَعُهُ عَفْوي، وحَاجَةٌ لَا يَسَعُهَا جُودِي" (Yeryüzünde hilmimi aşan cehaleti, hoşgörümün kaldıramayacağı suçu, cömertliğimin yetmeyeceği ihtiyacı istemem)[179] sözünün failini kendi şahsında bütün bir toplum olarak değerlendirmek gerekmektedir. Yine sultanın toplumdan aldığı güce ve bu gücün etkilerine dikkat çeken kimi düşünürler ise "السُلْطَانُ كَالْجبَلِ الصَعْبِ المرْتَقَى الّذي فِيهِ كُلُّ ثَمَرَةٍ طَيِّبَةٍ فَالارْتِقَاءُ إِلَيْهِ شَدِيدُ، وَالمقَامُ فِيهِ أَشَدُّ" (Sultan, içinde güzel meyveleri bulunduran çıkılması zor yüksek dağa benzer, oraya çıkmak zordur, orada kalmak ise daha zordur)[180] diyerek Hz. Muaviye'nin mezkur ifadesi ile paralel bir

[177] Câsiye: 45/24.
[178] Ebu'l-Bekâ Abdullah b. Hüseyin el-Askerî, *Şerhu dîvani'l-Mütenebbi*, Dâru'l-mârife, Beyrut, ts., c. III, s. 156.
[179] Abdulmelik b. Muhammed es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâzarat*, ed-Dâru'l-Arabiyyetu li'l-kitab, yay. yok., 1981, s. 133.
[180] es-Seâlibî, *el-Letâif*, s. 31.

duruma işaret etmişlerdir. Mütenebbi'nin şiiri de yukardaki tevkî' ile benzer anlam taşımaktadır.

"وإذَا صَحَّ فَالزَّمَانُ صَحَيحٌ . . . وإذَا اعْتَلَّ فَالزَّمَانُ عَلِيلُ"

(Sıhhatliyken zamanda sıhhatlidir Hastalandığında zamanda hastalanır)[181]

Yine Hz. Muaviye yapmış olduğu bir işten ötürü kendisine kızan Hz. Hasan b. Ali'ye şu tevkî'yi yazmıştır:[182]

"ليتَ طولَ حِلْمِنا عنكَ لا يدعو جَهْلَ غيرنا إليكَ"

"Keşke bizim bu yumuşaklığımız, cahilin sana kötülük yapmasına engel olsa"[183]

Hilim, sözlükte "*akıl, kişinin öfke ve heyecanında kendisini tutması*" gibi anlamlara gelmektedir. [184]Bazı bilginler hilim sahibi olabilmek için cahillere merhamet, bazı durumlarda hakkından vazgeçebilmek, kötülük yapana yumuşak davranmak gibi vasıflara haiz olmayı şart koşmuşlardır.[185]Bu söz ile Hz. Muaviye, Hz. Hasan'a kendilerine gösterdikleri geniş yumuşaklığı hatırlatmakta ve Hz. Hasan'dan gösterilen bu tavrı takdir etmesini istemekte, kendileri dışındaki cahil kimselerin böyle müsamahalı olmayacağını belirtmektedir. Bu sözü daha iyi anlama kabilinden el-Belâzuri'de geçen ve içerisinde bu sözün de yer aldığı Velid b. Utbe'nin Hz. Hüseyin'e söylediği şu söze işaret etmek yerinde olacaktır. "لَيْتَ طولَ حِلْمِنَا عَنْكَ لَا يَدْعُو جَهْلَ غَيْرِنَا إِلَيْكَ، فَجِنَايَةُ لِسَانِكَ مَغْفُورَةٌ لَكَ مَا سَكَنَتْ يَدُكَ فَلَا تَخْطُرْ بِهَا فَتَخْطُرْ بِكَ، وَلَوْ عَلِمْتَ مَا يَكُونُ بَعْدَنَا

[181] Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Vâhidî, *Şerhu dîvâni'l-Mütenebbi*, Darü'r-Raidi'l-Arabi, Beyrut, 1999 , c. III, s. 78.
[182] Bu söz aynı zamanda Muaviye'nin yiğeni olup aynı zamanda Medine valisi olan Velid b. Utbe'ye ve Ahnef'e nisbet edilmiştir. bkz. Ebu'l-Abbas Abdullah b. Muhammed b. Mutez, *el-Bedî fi'l-Bedî*, Dâru'l-cîl, yay. yok., 1990, s. 125; Cârullah ez-Zemahşerî, *Rebîu'l-ebrâr ve nusûsu'l-ahyâr*, Müessesetu'l-Alemiyye, Beyrut, h. 1412, c. II, s. 238.
[183] Sealibî, a.g.e., s.127; Safvet, a.g.e.,c. II, s. 575; Derubi, Cerar , a.g.e., c. I, s. 31.
[184] ez-Zebîdi, a.g.e., h. l. m md.
[185] Ebu Hüseyin Ali b. Muhammed el-Mâverdî, *Edebu'd-Dünya ve'd-Din*, Dâru İbni Kesîr, Beyrut, 2012, s. 397-400.

"لأَحْبَبْتَنَا كَمَا أَبْغَضْتَنَا (*Keşke bizim bu yumuşaklığımız, cahilin sana kötülük yapmasına engel olsa, dilinin işlemiş olduğu suç elin durduğu müddetçe sana bağışlanmıştır, onu (elini) tehlikeye atma yoksa o, seni tehlikeye atar, bizden sonra olacakları bilseydin, bize kızdığın kadar bizi severdin*).[186] Özellikle "*bizden sonra olacakları bilseydin, bize kızdığın kadar bizi severdin*" cümlesi sözün başında bulunan ve tevkî'de de yer alan sözü açıklar mahiyettedir. Şöyle ki kendilerinden sonra gelecek olan cahil kimseler kendileri gibi müsamahakâr olmayacaklarına dolayısıyla kendilerine bazı uygulamalarından ötürü kızılsa bile aynı zamanda saygı da duyulması gerektiğine işaret etmektedir. Aynı şekilde bu ifade bazı edebi eserlerde "آَفَةُ الْحِلْمِ الذُلُّ" (Hilmin âfeti alttan almaktır) gibi sözlerin yer aldığı hilmin aldatıcılığı konusu altında yer almaktadır.[187] Yine bu ifade bazı kitaplarda "tıbak" konusu içerisinde yer almaktadır.[188] Bilindiği üzere tıbak "*aralarında zıtlık bulunan kelimelerin bir ibarede uyum içerisinde yer almasıdır*."[189]Buna göre ifadedeki "hilm" kelimesini yumuşaklık olarak değil de cehaletin zıddı olan bilgi olarak tercüme etmek daha uygun olacaktır. Böylece tevkî'deki anlam "*Senin hakkında sahip olduğumuz bilgi, bizim dışımızdaki cahil birinin sana yapacağı kötülüğe engel olmaz*" şeklinde olmalıdır.

"القَرَابَةُ وَاشِجَةٌ[190] وَ الأَفْعَالُ مُتَبَايِنَةٌ فَخُذْ لِرَحِمِكَ مِنْ فِعْلِكَ"

"Akrabalık ittifak, fiiller ise ihtilaftır, artık fiillerinde akrabalık bağını gözet."[191]

Kendisinden altı adet tevkî'ât gelen Yezid b. Muaviye'nin tevkî'leri genellikle kendi ifadelerinden oluşmakta olup bunlardan birisini teşkil eden yukarıdaki

[186] Ahmed b. Yahya el-Belâzurî, *Cümelü min ensâbi'l-eşrâf*, Dâru'l-fikr, Beyurt, 1996, c. III, s. 157.
[187] er-Rağıp el-İsfehanî, a.g.e., c. I, s. 299.
[188] İbn Mûtez, el-Bedî fi'l-Bedî, s. 125; el-Askerî, Sınâateyn, s. 309.
[189] Tıbak konusu ileride ayrıntılı bir şekilde incelenecektir.
[190] وَاشِجَةٌ sözlükte bağlılık, yakınlık gibi anlamlara gelmektedir. bkz. İbn Manzûr, a.g.e., v. ş. c md.
[191] İbn Abdürabbih, a.g.e., c. IV, s. 289; Sealibî, a.g.e., s. 127; Safvet, a.g.e., c. II, s. 576; Derubi, Cerar , a.g.e., c. I, s. 35.

tevkîʿyi Horasan bölgesinin valisi Abdurrahman b. Ziyad'a göndermiştir. Abdurrahman'ın babası Ziyâd b. Ebîh hakkında Muâviye, Ebu Süfyan'ın oğlu olduğu iddiasında bulunmuş ve onun siyasi dehasından faydalanmıştır.[192]Yukarıdaki ifadelerden Yezid'in de aynı şekilde Abdurrahman ile olan yakınlıklarını kullanarak ondan faydalanmayı amaçladığı ancak Abdurrahman'ın bazı icraatlarını düzeltmesini istediği anlaşılmaktadır. Nitekim yönetiminde gördüğü bazı aksaklıklardan ötürü Yezid, Abdurrahman'ı bu görevden azletmiştir.[193]

Üçüncü Emevi halifesi olan Abdulmelik b. Mervan'dan ise on tane tevkîʿât elimize ulaşmıştır. Tevkîʿlerinde kısa cümleler kullanan Abdulmelik bazen ayetlere de yer vermiştir. Seleflerinden farklı olarak tevkîʿsinde ilk defa şiir kullanmıştır.[194]

" اُرْفُقْ بِهِمْ، فَإِنَّهُ لَا يَكُونُ مَعَ الرِّفْقِ مَا تَكْرَهُ، وَ مَعَ الخُرْقِ مَا تُحِبُّ"

"Onlara yumuşak davran, çünkü"yumuşaklık"la "hoşuna gitmeyen şey" birarada bulunmayacağı gibi, "zorbalık"la "hoşuna giden şey" de birarada bulunmaz."[195]

Halife Abdulmelik yukarıdaki tevkîʿyi Irak ahâlisinin itaatsizliklerini şikâyet eden Haccâc'a cevap mahiyetinde yazmıştır. Burada geçen "رفق" (rıfk)[196] sözlükte "*yumuşaklık*" anlamında iken "خرق" (hurk)[197] "*yumuşaklığın zıddı, kaba ve sert davranış*" anlamındadır. Halka nasıl muamele edilmesi gerektiğini belirtmesi açısından bu ifadenin İslamî yönetim ahlakı bağlamında değerlendirilmesi gerekmektedir. Şöyle ki; bir yönetici

[192] İrfan Aycan, "Ziyâd b. Ebîh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), c. XLIV, s. 481.
[193]Ebu Ali Ahmed b. Muhammed b. Yakup Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, Surş, Tahran, 2000, c. II, s. 25.
[194] İleride bu şiire temas edilecektir.
[195] Sealibî, a.g.e., s. 127; Safvet, a.g.e., c. II, s. 577; Derubi, Cerar, a.g.e., c. I, s. 36.
[196] ez-Zebîdi, a.g.e., r. f. g md.
[197] ez-Zebîdi, a.g.e., h. r. k md.

tebaasına yumuşak davrandığı sürece devleti kolaylıkla yönetebilirken, halkına karşı sert tutum sergilediğinde devlet idaresinde sıkıntılar yaşayabilecektir. Bu hakikatin gerek Kur'ân'da ve gerek hadislerde pek çok karşılığını görmek mümkündür. Özellikle etrafındaki sahabesine merhametle muamelede bulunduğu belirtilen Peygamber (a.s.)'e hitap olunan aşağıdaki ayet kaba davranışların neticesinde nelerin olabileceğini göstermesi bakımından önemli bilgiler içermektedir.

"فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِين" (Allah'ın rahmeti sayesinde sen onlara karşı yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı yürekli olsaydın, onlar senin etrafından dağılıp giderlerdi. Artık sen onları affet. Onlar için Allah'tan bağışlama dile. İş konusunda onlarla müşavere et. Bir kere de karar verip azmettin mi, artık Allah'a tevekkül et, (ona dayanıp güven). Şüphesiz Allah, tevekkül edenleri sever.)[198]

Bu ayette ashabı tarafından çokça sevilen Hz. Peygamberin -ne kadar çok sevilse de- sert davrandığı an etrafındakiler tarafından terk edileceği açık bir şekilde ifade edilmektedir.

Ayrıca bu tevkî'deki anlama paralel olarak Peygamber (a.s.) de "مَا كَانَ الرِّفْقُ فِي شَيْءٍ قَطُّ إلاَّ زَانَه، ولاَ كَانَ الْخُرْقُ فِي شَيْءٍ قَطُّ إلاَّ شَانَهُ ، وَإِنَّ اللَّهَ رَفِيقٌ يُحِبُّ الرِّفْقَ" (Bir şeyde yumuşaklık olması ancak onu güzelleştirir, sertliğin bulunması ise ancak onu çirkinleştirir, Allah refiktir ve refik olanı sever) buyurarak yumuşaklığın faydasına ve sertliğin kötülüğüne işaret etmiştir.[199] Memlükler dönemi şairlerinden Takiyüddin Ebu Bekr el-Hamevî'nin[200] aşağıdaki beyti de yumuşaklığın, sert ve kaba davranışların sebebini teşkil eden aşırı hırs ve ihtirastan daha uygun bir tavır olduğunu veciz bir şekilde anlatmaktadır.

---

[198] Âl-i İmran: 3/159.

[199] Ebu Bekir Ahmed b. Amr b. Abulhâlık, *Müsnedü Bezzar*, (thk. Mahfûzurrahman Zeynullah), Mektebetu'l-ulûm, Medine, 2009, c. XIII, s. 359.

[200] Hayatı hakkında bk. Nasuhi Ünal Karaaslan, "İbn Hicce", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999), c. XX, s. 65-66.

"يُنَالُ بِالرِّفْقِ وَبِالتَّأَنِّي مَالَمْ تَنَلْ بِالحِرْصِ وَالتَّعَنِّي"

Hırs ve ihtirasla ulaşamadığına
Yumuşaklık ve teenî ile ulaşılır[201]

Halife Velid b. Abdulmelik'ten günümüze üç adet tevkî'ât ulaşmıştır. Bu tevkî'lerden bazısı uzunluğuyla dikkat çekmekte olup dönemin diğer tevkî'âtından bu yönüyle ayrılmaktadır.

"لَيْسَ لِلْخَائِنِ حُرْمَةٌ تَبْعَثُ الْأَحْرَارَ عَنْ تَرْفِيهِهِمْ، فَإِيّاكَ وَ تَضْيِيعَ حَقٍّ قَدْ وَجَبَ، وَ أَمَانَةُ مَالٍ خَطِيرٍ يَزِينُ الدَّوْلَةَ وَ يُحَصِّنُ الخِلَافَةَ، وَ يُؤْخَذُ مِنْ خَائِنٍ لَمْ يَشْكُرْ عَلَيْهِ، وَ يُدْفَعُ إِلَى نَاصِحٍ يَحْتَاجُ إِلَيْهِ"

"Şerefli kimseyi müreffeh bir yaşama ulaştıran saygı, hainler için yoktur. Seni yerine getirilmesi vacip olan hakkı yapman için ve hilafeti koruyan ve devleti süsleyen emanet malları, kıymet bilmeyen hainlerin elinden alıp ihtiyacı olan değerli kimselere verilmesi hususunda uyarıyorum "[202]

Bir ailenin kendilerine verilen devlet malını kötüye kullanarak kendilerine ihanet ettiğini bildirip karşılığında mallarına el koymak için izin isteyen Haccâc'a yukarıdaki tevkî'yi yazan halife Velid'in bu cevapla devlet malını önemli bir emanet, aynı zamanda devletin süsü ve onu koruyan unsuru olarak gördüğü anlaşılmaktadır.

"لَأَجْمَعَنَّ المالَ جَمْعَ مَنْ يَعِيشُ أَبَدًا، وَلَأُفَرِّقَنَّهُ تَفْرِيقَ مَنْ يمُوتُ غَدًا"

[201] Ahmed b. İbrahim el-Hâşimî, *Cevâhiru'l-edeb fî edebiyyâti ve inşâi lugati'l-Arab*, Müessesetu'l-meârif, Beyrut, ts., c. II, s. 432.
[202] Ebü'l-Ferec el-Muâfâ b. Zekeriyyâ b. Yahyâ en-Nehrevânî el-Cerîrî, *Celisü's- salihu'l-kafi ve'l-enisü'n-nasihu'ş-şafî*, Âlimu'l-Kütüb, Beyrut, 1993, c. II, s. 530.

"Muhakkak ki malı ebedi yaşayacak kimsenin topladığı gibi toplayacağım ve onu yarın ölecek kimse gibi dağıtacağım."[203]

Yukarıdaki tevkî'yi halife Velid, önceki halife Abdulmeklik'ten kalan malları israf ettiğini düşünen ve bunu bir mektupla bildiren Haccâc'a cevap olarak yazmıştır. Bu tevkî'den de anlaşılacağı üzere halife Velid, Haccâc'ın kendisiyle alakalı olan endişesine katılmamakta ve sahip olduğu malın tasarruf hakkının kendisine ait olduğunu belirtmektedir. Bazı edebiyat kitaplarında Velid'in bu sözü söylemesiyle alakalı şu olay anlatılmaktadır. Bir gün iki kişi Velid'in huzuruna çıkmış ve içlerinden biri: "Senin yirmi yıl daha saltanatta kalacağını düşünüyoruz" demiş diğeri ise arkadaşına kızarak: "Yalan söylüyorsun onun altmış yıl saltanatta kalacağını düşünüyoruz" demiştir. Söylenen sözlerin üzerine halife Velid: "مَا الَّذِي قَالَ هَذَا لاثٍ بِصِغَرِي وَلَا الَّذِي قَالَ هَذَا يَغُرُّ مِثْلِي، وَاللهِ لَأَجْمَعَنَّ المَالَ جَمْعَ مَنْ يَعِيشُ أَبَدًا، وَلَأُفَرِّقَنَّهُ تَفْرِيقَ مَنْ يَمُوتُ غَدًا" (*Bunu söyleyen küçüklüğümü öne çıkarıyor, diğeri ise benim gibi birisini etkilemez, Allah'a yemin olsun ki, malı ebedi yaşayacak kimsenin topladığı gibi toplayacağım, yarın ölecek kimse gibi dağıtacağım*)[204]demiştir ki bu olay tevkî'de geçen ifadenin gerekçesini ortaya koymaktadır. Halifenin mal hakkında sarfettiği bu söz sanki dünya ve ahret dengesini oldukça etkili bir şekilde ortaya koyan ve Hz. Abdullah b. Abbas'a atfedilen aşağıdaki ifadeden etkilenilerek söylenmiştir. "اعْمَلْ لِلدُّنْيَا ، كَأَنَّكَ تَعِيشُ أَبَدًا، وَاعْمَلْ لِآخِرَتِكَ ، كَأَنَّكَ تَمُوتُ غَدًا" (hiç ölmeyecekmiş gibi dünya için çalış, yarın ölecekmiş gibi de ahiret için çalış.)[205]

[203] İbn Abdürabbih, a.g.e., c. IV, s. 290; Safvet, a.g.e., c. II, s. 578; Derubi, Cerar , a.g.e., c. I, s. 39.
[204] Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, c. II, s145; Mansur b. Hüseyin er-Râzi, *Nesr'ü-dürr fi'l-muhâzarât*, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 2004, c. III, s. 40.
[205] Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Câmiu's-Sagîr Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, Haz: İsmail Mutlu, Şaban Döğen, Abdulaziz Hatip, Yeni Asya Neşriyat, İstanbul, 1996, c. I, s. 335; Yahya b. Hüseyin eş-Şecerî, *el-Emâlî*, Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrut, 2001, c. II, s. 231.

Selefi gibi az sayıda tevkîʿât yazan Süleyman b. Abdulmelik'ten de dört tane tevkîʿât gelmiştir. Diğer tevkîʿlerde olduğu gibi Süleyman'da tevkîʿlerinde ayetlere ve şiirlere yer vermiştir. Bunun yanında oldukça veciz sözlerle de tevkîʿ yazdığı olmuştur. Bunun ile ilgili şu tevkîʿ örnek olarak verilebilir.

"ذاك باللهِ، لِا بِمَسْلَمَة"

"Bu, Allah'ın sayesinde gerçekleşmiştir; Mesleme'nin sayesinde değil" [206]

Halife Süleyman yukarıdaki tevkîʿyi kendisinin Şam bölgesinde hiç kimsenin ulaşamadığı bir konuma yükselip, orada en güzel eserleri inşa ettirdiğini belirten valisi Mesleme b. Abdulmelik'e cevap olarak yazmıştır. Tevkîʿden anlaşılacağı üzere valisinin mektubundaki ifadelerinden ötürü rahatsız olduğu anlaşılan halife Süleyman valisi Mesleme'ye sanki Kur'ân'daki "مَا أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللَّهِ وَمَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ وَأَرْسَلْنَاكَ لِلنَّاسِ رَسُولًا وَكَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا" (Sana ne iyilik gelirse Allah'tandır. Sana ne kötülük gelirse kendin-dendir. (Ey Muhammed!) Seni insanlara bir peygamber olarak gönderdik. Şahit olarak Allah yeter)[207] ayetine atıfta bulunarak yaptığı işleri Allah'ın yardımıyla gerçekleştirdiğini hatırlatmış ve onun "kendini beğenme" hastalığına düşmemesine işaret etmiştir. İslam literatüründe "عُجْب" (ucub) olarak da bilinen "kendini beğenme" hâli zem edilen bir durumdur. Bazı bilginler "عُجْبُ الْمَرْءِ بِنَفْسِهِ أَحَدُ حُسَّادِ عَقْلِهِ"[208] (Kişinin kendisini beğenmesi, aklının (ona yapmış olduğu) düşmanlıklarından biridir) diyerek bu durumun insanların hayatlarını olumsuz bir şekilde etkilediğini ortaya koymaktadır.

[206] el-Cehşiyârî, *el-Vuzera ve'l-küttab*, s. 48; Sealibî, a.g.e., s. 128; Derubi, Cerar , a.g.e., c. I, s. 40.
[207] Nisâ: 4/79.
[208] el-Mâverdî, *Edebu'd-Dünya ve'd-Din*, s. 237.

Ayrıca Peygamber (a.s.) "إِيَّاكُمْ وَالْعُجْبَ، فَإِنَّ الْعُجْبَ مَهْلَكَةٌ لِأَهْلِهِ، وَإِنَّ الْعُجْبَ لِيَأْكُلُ الْحَسَنَاتِ كَمَا تَأْكُلُ النَّارُ الْحَطَبَ" (Sizleri ucba karşı uyarıyorum. Çünkü ucub sahibini helak eder ve yine ucub ateşin odunu yediği gibi iyilikleri yer bitirir)[209] buyurmuş, ucub halinin kişinin sadece dünyasını değil ahiretini de etkilediğini beyan etmiştir.

Önceki iki halifeye nazaran daha çok tevkîʿât yazan Ömer b. Abdulaziz'den ise yirmi altı tevkîʿât örneği gelmiştir. Yazmış olduğu tevkîʿlerde ayet, mesel gibi pek çok unsuru kullanmakla birlikte kendi yazdığı sözlerde mevcuttur. Aynı şekilde bazı tevkîʿlerinde neredeyse iki kelimelik ifadeler de vardır. Bir mahkûma işlediği suçtan ötürü pişman olduğu takdirde serbest kalacağını bildirdiği tevkîsi buna örneklik teşkil etmektedir.

" تُبْ، تُطْلَق"

"Tövbe et ki, serbest kalasın" [210]

Ömer b. Abdülaziz'den sonra tahta çıkan Yezid b. Abdulmelik'ten ise dört adet tevkîʿât gelmiştir. Bu tevkîʿlerde ayet ve halifenin kendisine ait sözleri bulunmaktadır. Bir tevkîʿsinde Horasan valisine şu tevkîʿyi yazmıştır:

" لا يغُرَّنَّكَ حُسْنُ رأيٍ فَإِنَّمَا تُفْسِدُهُ عَثْرَةٌ"

"Bir görüşün/fikir güzel olması seni aldatmasın, onu bir sürçme bozabilir"[211]

[209] Ahmed b. Hüseyin Ebû Bekr el-Beyhâki, *Şuabu'l-Îman*, Mektebetü'r-rüşdi li'n-neşr, Riyad, 2003, c. IX, s. 395.
[210] İbn Abdürabbih, a.g.e., c. IV, s. 291; Safvet, a.g.e., c. II, s. 578; Derubi, Cerar , a.g.e., c. I, s. 43.
[211] İbn Abdürabbih, a.g.e., c. IV s. 291; Derubi, Cerar , a.g.e., c. I,s. 41.

Bu tevkî'de halife Yezid valisini hoşuna giden fikirler hakkında uyarmış, bu fikirlerin hayata geçirilmesi esnasında küçük hatalardan ötürü hiç umulmayacak sıkıntılara yol açabileceğini ifade etmiş ve işinde tedbirli olmasını işaret etmiştir. Toplumun düzenini sağlama hususunda en yetkili kimseler olan idarecilerin, güzel gördükleri fikirleri uygularken işi oluruna bırakmayıp elinden geldiği ölçüde dikkatli ve tedbirli davranması sosyal bir olgu olduğu kadar dini bir sorumluluktur. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de "وَإِذَا كُنتَ فِيهِمْ فَأَقَمْتَ لَهُمُ الصَّلاَةَ فَلْتَقُمْ طَآئِفَةٌ مِّنْهُم مَّعَكَ وَلْيَأْخُذُواْ أَسْلِحَتَهُمْ فَإِذَا سَجَدُواْ فَلْيَكُونُواْ مِن وَرَآئِكُمْ وَلْتَأْتِ طَآئِفَةٌ أُخْرَى لَمْ يُصَلُّواْ فَلْيُصَلُّواْ مَعَكَ وَلْيَأْخُذُواْ حِذْرَهُمْ وَأَسْلِحَتَهُمْ وَدَّ الَّذِينَ كَفَرُواْ لَوْ تَغْفُلُونَ عَنْ أَسْلِحَتِكُمْ وَأَمْتِعَتِكُمْ فَيَمِيلُونَ عَلَيْكُم مَّيْلَةً وَاحِدَةً وَلاَ جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِن كَانَ بِكُمْ أَذًى مِّن مَّطَرٍ أَوْ كُنتُم مَّرْضَى أَن تَضَعُواْ أَسْلِحَتَكُمْ وَخُذُواْ حِذْرَكُمْ إِنَّ اللّهَ أَعَدَّ لِلْكَافِرِينَ عَذَابًا مُّهِينًا" ((Ey Muhammed!) Cephede sen de onların (mü'minlerin) arasında bulunup da onlara namaz kıldırdığın vakit, içlerinden bir kısmı seninle beraber namaza dursun. Silahlarını da yanlarına alsınlar. Bunlar secdeye vardıklarında (bir rekat kıldıklarında) arkanıza (düşman karşısına) geçsinler. Sonra o namaz kılmamış olan diğer kısım gelsin, seninle beraber kılsınlar ve ihtiyatlı bulunsunlar, silahlarını yanlarına alsınlar. İnkar edenler arzu ederler ki, silahlarınızdan ve eşyanızdan bir gafil olsanız da size ani bir baskın yapsalar. Yağmurdan zahmet çekerseniz, ya da hasta olursanız, silahlarınızı bırakmanızda size bir beis yoktur. Bununla birlikte ihtiyatlı olun (tedbirinizi alın). Şüphesiz Allah inkârcılara alçaltıcı bir azap hazırlamıştır)[212] buyurularak namaz gibi önemli bir ibadet esnasında bile yeri geldiğinde nasıl tedbirli davranılacağı ayrıntılı bir biçimde açıklanmaktadır. Ayrıca Peygamber (a.s.): "يَا أَبَا ذَرٍّ لَا عَقْلَ كَالتَّدْبِيرِ وَلَا وَرَعَ كَالْكَفِّ وَلَا حَسَبَ كَحُسْنِ الخلق" *(Ey Ebu Zer! Tedbir almaktan (daha üstün) bir akıl, (haramdan) sakınmaktan daha üstün bir takva, güzel ahlak sahibi olmaktan daha değerli bir şey yoktur*)[213]

[212] Nisa: 4/102.
[213] İbn Mâce, Zühd 24; Süleyman b. Ahmed Ebu'l-Kâsım et-Taberâni, *el-Mucemu'l-Kebîr*, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire, 1994, c. II, s. 157.

diyerek bir kimsenin herhangi bir iş hususunda alacağı tedbirin onun yapacağı en akıllıca iş olduğunu belirtmektedir.

Sonra ki halife Hişam b. Abdulmelik'te sayı bakımından fazlaca tevkî'âtı ulaşan halifelerdendir. On iki tevkî'âtı vardır ve tamamı kendisinin sözlerinden oluşmaktadır. Devletle ilgili veya özel konularda birçok tevkî'ât yazmış ve burada genelde kısa ve konuyu en iyi şekilde açıklayan sözler kullanmıştır.

"ضَعْ سَيْفَكَ فِي كِلَابِ النَّارِ، وَتَقَرَّبْ إلى اللهِ بِقَتْلِ الكُفَّارِ"

"Kılıcını ateşin köpeklerine (hariciler)[214] sok, ve kafirleri öldürerek Allah'a yaklaş." [215]

Irak valisine Haricilerle ilgili hükmünü yukardaki tevkî' ile belirten halife Hişam, düşmanlarına karşı takındığı tavizsiz duruşunu oldukça açık bir şekilde ifade etmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken husus halife Hişam'ın haricileri kafir olarak nitelemesidir. Oysa ehlisünnete göre helal görmediği günahı işlemekten ötürü hiç kimse küfre nispet edilmeyeceği[216] gibi ehli kıble olan kimseler de küfre nispet edilmez.[217] Halife Hişam ile aynı dönmelerde yaşamış ve mutezile mezhebinin kurucusu olarak bilinen Vâsıl b. Ata, büyük günah işleyenlerin tövbe etmediği takdirde kafir olacağını belirtmektedir.[218] Tevkî'de geçen ifadeler göz önüne alındığında halife

---

[214] "كِلاب النار" ifadesi Haricîler için kullanılmaktadır. bk. Câhız, *el-Hayavân*, c. I, s. 179; Müberred, el-Kâmil isimli eserinde Horasan valisi Mühelleb'le bir Harici arasında geçen diyalogda şu ifadelere yer vermektedir: Mühelleb: "إلى أين كلاب النار"(Nereye ey ateşin köpekleri), Harici: " إنما أعدت النار لك ولأصحابك" (Ateş, senin ve adamların için hazırlanmıştır.) bk. Muhammed b. Yezid el-Müberred, *el-Kamil fi'l-lugati ve'l-edeb*, Dâru'l-fikri'l-Arabî, Kahire, 1997, c. III, s. 264.

[215] İbn Abdürabbih, a.g.e., c. IV, s. 292; Safvet, a.g.e., c. II, s. 583; Derubi, Cerar, a.g.e., c. I, s. 46.

[216] Ebu Cafer Ahmed b. Muhammed et-Tahâvî, *el-Akîdetü't-Tahâviyye*, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, h. 1414, s. 61.

[217] et-Tahâvî, el-Akîdetü't-Tahâviyye, s. 60.

[218] Vâsıl b. Ata ve mutezile için bk. İlyas Çelebi, "Mutezile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006), c. XXXI, s. 391-401.

Hişam'ın çağdaşı Vasıl'dan etkilenme olasılığının oldukça kuvvetli olduğu görülmektedir.

Yezid b. Velid'den ise her ne kadar çok tevkîʿât gelmese de kullanmış olduğu özlü ifadeler onun Arap edebiyatına olan hâkimiyetini bize göstermektedir. Mervan b. Muhammed'e göndermiş olduğu tevkîʿ de bunlardandır:

" أَرَاكَ تُقَدِّمُ رِجْلاً وَتُؤَخِّرُ أُخْرَى، فَإِذَا أَتَاكَ كِتَابِي هَذَا، فَاعْتَمِدْ عَلَى أَيِّهِمَا شِئْتَ"

"Senin bir ayağını ileriye atarken diğerini geride bıraktığını görüyorum, sana bu mektubumun ulaşmasından sonra artık hangisini istersen onun üzerinde dur."[219]

Yukarıdaki ifadeleri halife Yezid kendisine biat etme hususunda tereddüt eden Azerbaycan valisi Mervan b. Muhammed için yazmış olup valisinden içinde bulunduğu tereddütten bir an önce kurtulup kendisine biat etmesini istemektedir. Bu söz Arap edebiyat kitaplarında Emevîler döneminde yazılan ve kendisinden çokça bahsedilen tevkîʿler arasında yer almaktadır. Örneğin Câhız, el-Beyân ve't-Tebyîn adlı eserinde bu ifadeye seci konusunda örnek olarak yer vermiştir.[220] İbn Kuteybe, Edebu'l-Küttab adlı eserinin giriş kısmında sözlerin îcaz ve ıtnâb durumunda olması ile alakalı bu söze değinerek şu yorumda bulunmuştur:[221] "لَمْ يَعْمَلْ هَذَا الْكَلَامُ فِي أَنْفُسِهَا عَمَلَهُ فِي نَفْسِ مَرْوَان، وَلَكِنْ الصَوَابُ أَنْ يُطيلَ" (*İnsanları etkileyen bu söz Mervan'ı hiç etkilemedi. Doğru olan (Yezid'in) sözü uzatmasıydı*.)[222] Yine Ebû Hilâl el-Askerî, es-Sınâateyn'de, bir sözün hangi durumlarda îcazlı veya ıtnâblı şekilde söylenmesi adlı bölümde mezkûr sözü incelemiş ve bu söz hakkında: " فَهَذَا

[219] İbn Abdürabbih, a.g.e., c. IV, s. 292; Safvet, a.g.e., c. II, s. 584; Derubi, Cerar, a.g.e., c. I, s. 50.
[220] Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, c. I, s. 249.
[221] İbn Kuteybe, *Edebu'l-Küttab*, s. 20.
[222] Nitekim Azerbaycan valisi Mervan b. Muhammed Yezid'e isyan etmiştir. bk. Mevlüt Koyuncu, "Yezid III", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), c. XLIII, s. 516-517.

الْكَلَامُ فِى غَايَةِ الجَوْدَةِ وَالوَجَازَةِ، وَلَكِنْ لَا يَصْلُحُ مِنْ مِثْلِ صَاحِبِهِ وَبِالْإِضَافَةِ إِلَى حَالِهِ" (*Son derece güzel ve veciz olan bu söz, böyle bir durumda ve böyle bir kimseye (söylenmesi) uygun olmaz*)[223] diyerek sözün sahibi halifeyi eleştirmiştir. el-Cürcâni ise Esrâru'l-Belaga'da teşbih ile ilgili bilgi verirken bu ifadeyi aktarmakta, bu ve benzeri sözler[224] için Ebû Ahmed el-Askerî'nin "الممائلة"(el-Mümâsele) adını verdiğini belirtmektedir.[225]

Son Emevi halifesi olan Mervan b. Muhammed'den ise genelde konusu dönemindeki siyasi karışıklıkla alakalı mesel, şiir ve kendine ait sözlerden oluşan sekiz adet tevkî'ât bulunmaktadır.

"حَابِ[226] عِلْيَةَ النَّاسِ فِي كَلَامِكَ وَ سَوِّ بَيْنَهُمْ وَ بَيْنَ السِّفْلَةِ فِي أَحْكَامِكَ"

"Toplumun önde gelenlerini sözlerinle baskı altına al ve verdiğin kararlarla onlar ile ayak takımının seviyelerini eşit tut." [227]

Yukarıdaki tevkî'yi isyan etmesinden endişe ettiği Kûfelilerin önde gelenlerini baskı altında tutması, hatta onların sahip oldukları kuvveti zayıflatması için Kûfe valisine göndermiştir. Bu dönemde pek çok isyanla uğraşan Emevî devletinin gücü iyice zayıflamış ve bunu bilen halife Mervan ise isyancıları ve isyan etmesi muhtemel olan kimseleri silahlı bir mücadele ile etkisiz hale getirmeden ziyade daha yumuşak yöntemlerle -حَابِ عِلْيَةَ النَّاسِ فِي كَلَامِكَ -

---

[223] el-Askerî, a.g.e., s. 191.

[224] Bu sözler "أنت ترقم في الماء، وتضرب في حديد بارد، وتنفخ في غير فَحَم" (Sen suyun üstüne yazıyorsun, soğuk demire vuruyorsun, kömür olmadan (ateşe) üflüyorsun) gibi içerisinde benzetme edatı bulunmayan sözlerdir. bk. Ebu Bekir Abdulkâhir b. Abdurrahman el. Cürcâni, Esrâru'l- Belağa, (thk. Abdulhamid Hendâvi), Matbaatu'l-Medeni, Kahire, ts., s. 112-113.

[225] el. Cürcâni, *Esrâru'l- Belağa*, s. 113.

[226] حاب (hâbe) fiilinin anlamlarından biriside şiir de geçtiği üzere:

"وكُلُّ حِصْنٍ وإِنْ طَالَتْ سَلاَمَتُهُ يَوْماً سَيُدْرِكُهُ النَّكْرَاءُ والحُوبُ"

(Her kalenin selameti uzun sürse de Bir gün sıkıntı ve felaket ona yetişir) zor duruma düşmek, ölüm gibi manalara gelmektedir. bk. ez-Zebîdi, a.g.e.,h. v. b md.

[227] et-Tevhîdi, *el-Besâir ve'z-Zehâir*, c. 7, s. 137; Mansur b. Hüseyin er-Râzi, *Nesru'd-dürr fi'l-muhâzarât*, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 2003, c. III, s. 52; Derubi, Cerar , a.g.e., c. I, s. 51.

(Toplumun önde gelenlerini **sözlerinle baskı altına al)** ifadesinde açıkça görüleceği üzere - kontrol altına almayı amaçlamıştır. Ne var ki halifenin bu çabaları yeterli olamamış ve Emevî devleti çıkan isyanlardan ötürü yıkılmıştır.[228]

4. 2. 1. 2. Emevi Vali ve Komutanları

İlk dönem halifelerinden ayrı olarak Emevîler devrinde sultanların yanında ünlü vali ve komutanlarında tevkî'âtı bulunmaktadır. Emevilerin en meşhur valilerinden biri olan Ziyad b. Ebih'den pek çok tevkî'ât örnekleri gelmiştir. Bu tevkî'ler oldukça kısa olup bazılarında sadece ayetler bulunmaktadır. Bazı tevkî'lerinde idaresi ile ilgili sorunlara cevap vermiştir.

"مَنْ أَمَالَهُ الْبَاطِلُ قَوَّمَهُ الحَقُّ"

"Batılın eğrittiği kimseyi hak düzeltir." [229]

Ziyad yukarıdaki tevkî'yi görevlisi hakkında şikâyetçi olan bir topluluğa cevap olarak yazmıştır. Hakkın en büyük özelliği bilindiği üzere batıl ve yanlış olan şeyleri düzeltmesidir. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de "اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ ءَامَنُوا يُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ وَالَّذِينَ كَفَرُوا أَوْلِيَاؤُهُمُ الطَّاغُوتُ يُخْرِجُونَهُمْ مِنَ النُّورِ إِلَى الظُّلُمَاتِ أُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ" (Allah iman edenlerin dostudur. Onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır. Kafirlerin velileri ise tâğuttur. (O da) onları aydınlıktan karanlıklara (sürükleyip) çıkarır. Onlar cehennemliklerdir. Orada ebedî kalırlar)[230] buyurularak Allah'ın inananları karanlıklardan aydınlığa çıkaracağı belirtilmekte ve hak, karanlıkları/batılı yok eden aydınlığa benzetilmekte yine batılı temsil eden tâğutların, nuru/hakkı sön-dürdüğü/bozduğu bildirilmektedir. Tevkî'sinde bu ince hususlara işaret eden

[228] Mervan b. Muhammed hakkında geniş bilgi için bk. Hasan Kurt, "Mervan II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2004), c. XXIX, s. 228.
[229] İbn Abdürabbih, a.g.e., c. IV, s. 299; Safvet, a.g.e., c. II, s. 587; Derubi, Cerar , a.g.e., c. II, s. 203.
[230] Bakara: 2/257.

Ziyad da kendisini, batılın yani görevlisinin eğrittiği/bozduğunu düzeltecek olan hakka benzetmiştir. Bunu ifade ederken ise birbirinin zıttı olan "أَمَالَ"(eğritti)[231] –bozdu anlamında- ve "قَوَّمَ" (düzelti) – ıslah etti anlamında- iki fiili kullanması ise anlatımdaki güzelliği arttırmaktadır.

" اَلنِّسَاءُ تُحَارِبُهُمْ دُونَكَ "

"Kadınlar bile senin önünde onlarla savaşıyor."[232]

Ziyad b. Ebih bu tevkî'sini Haricilerin Basra'da çıkartmış oldukları sorunlara yeterli önlem almayan Basra'daki görevlisine yazmıştır. Meşhur bir vali olması yanı sıra Haricilere karşı yürüttüğü sert politikalarla da bilinen, bunun neticesinde Irak bölgesini huzura kavuşturan Ziyad, önceden Basra valiliğine atanmış ve Muğire b. Şube'nin vefat etmesinden sonra Kûfe'nin idaresi de kendisine verilmiştir. Böylece senenin altı ayı Kûfe'de altı ayı ise Basra'da ikamet etmeye başlamıştır ki muhtemelen bu tevkî'yi de bu zamanlarda yazmıştır.[233] Bu tevkî', sahip olduğu siyasi tecrübesine göre düşmanlarıya yeteri kadar ilgilenmediğini düşündüğü görevlisine bir uyarı mahiyetindedir. Burada sanki görevlisini savaşlarda kadınların arkasında saklanan korkak bir kimse gibi tasvir ederek tahrik edici bir üslup kullanmakta ve muhatabının dikkatini çekmeyi amaçlamakta böylece görevlisinin işini daha ciddiye almasını sağlamaya çalıştığı anlaşılmaktadır.

Kendisinden tevkî'ât ulaşan Emevi valilerinden birisi de Haccâc b. Yusuf[234] olup aşağıdaki tevkî ise onlardan bir tanesidir.

---

[231] أَمَالَ fiiliyle aynı kökten türeyen المَيْلاءَ ismi mızraktaki eğriliğe denmektedir. Bu göz önüne alındığında tevkî'deki anlam sanki "eğik mızrak nasıl dümdüz hale getiriliyorsa batıl tarafından eğilende hak tarafından öylece dümdüz hale getirilir" şeklinde düşünülebilir. bk. ez-Zebîdi, a.g.e., m. y. l md.
[232] İbn Abdürabbih, a. g. e, c. IV, s. 300; Safvet, a. g. e, c. II, s. 587; Derubi, Cerar , a.g.e., c. II, s. 203.
[233] İrfan Aycan, a. g. m, c. XLIV, s. 481.
[234] Hakkında geniş bilgi için bk. İrfan Aycan, "Haccâc b. Yûsuf es-Sakafî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996), c. XIV, s. 427-428.

"إذَا أَزِفَ خَرَاجُكَ فَانْظُرْ لِرَعِيَّتِكَ فِي مَصَالِحِهَا، فَبَيْتُ المالِ أَشَدُّ اِضْطِلَاعًا بِذَلِكَ مِنْ الأَرْمِلَةِ وِ اليَتِيمِ وذِي العَيْلَةِ"

"Vergi zamanı yaklaştığında tebaanın durumuna bak, Beytü'l-Mâl dulların, yetimlerin ve ihtiyaç sahiplerinin (sıkıntılara karşı gösterdiği dirençten) daha fazla direnç gösterir."[235]

Gerçekleştirdiği pek çok kanlı olay ve yönetimi altındakilere yapmış olduğu baskıdan ötürü tarihte kendisine "zalim" lakabı verilerek hatırlanan Haccâc hakkında bazı İslam âlimleri onu zemmetseler bile, onun Kur'ân-ı Kerîm için başlattığı çalışmaları, Kur'ân ehline gösterdiği hürmeti ve mala düşkün olmayan kişiliğini bahsetmekten geri durmamışlardır.[236] Yukarıda yer alan tevkî' ise onun sahip olduğu olumlu yönü ortaya koyar mahiyettedir. Bu tevkî'yi çekirgelerin çokluğundan ötürü mahsullerin yitip gittiğinden ve kuraklıktan şikâyet eden Kuteybe b. Müslim'e cevap olarak yazmıştır. Burada yer alan ifadeler zor ve sıkıntılı günlerde halkını düşünen ve zayıf kimseleri devlet hazinesine tercih eden Haccâc'ın sergilediği baskıcı tutum ve politikanın yanında onun insanî değerlerden tam anlamıyla yoksun olmadığının bir kanıtı niteliği taşımaktadır.

4. 2. 1. 3. Önemli Dil Bilginleri

Emeviler döneminde oluşturulan dîvanlarda, özel eğitim almış, dil alanında yetkin ve devlet mekanizması içerisindeki hiyerarşik düzeni bilen kimselere görev verilmiş olup bunlara kâtib denirdi.[237] Bu kimseler arasında klasik risâle tarzının esaslarını ve kaidelerini düzenleyen ve onu bir sanat haline getiren Abdülhamîd b. Yahyâ el-Kâtib de yer almaktadır.[238]

[235] İbn Abdürabbih, a. g. e,c. 4 s. 300; Safvet, a. g. e, c. II, s. 589; Derubi, Cerar , a.g.e., c. II, s. 207.
[236] Şemsuddîn Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru alâmi'n-nübelâ*, Dâru'l-hadîs, Kahire, 2006, c. V, s. 199.
[237] Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Kâtip", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002), c. XXV, s. 49.
[238] Şakir Ergin, "Abdülhamîd el-Kâtib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988), c. I, s. 225.

Kendisinden az sayıda tevkî'ât örneği ulaşan Abdulhamid tevkî'lerinde kendisine ait oldukça veciz ifadeler kullanmaktadır.

"يَا هَذَا، لَوْ جَعَلْتَ مَا تَحْمِلُهُ القَرَاطِيسُ مِنَ الْكَلَامِ مَالاً حَوَيْتَ جَمَالاً وَحُزْتَ كَمَالاً"

"Ey falan! Eğer kitaplarda bulunan sözleri (kendinin) malı[239] haline getirirsen, güzelliği ve kemâli elde etmiş olursun."[240]

Arapça yanında Farsça ve Ermenice gibi başka dillere de hâkim olduğu ve yazdığı eserlerde eski Yunan kültürüne dair bilgilere atıfta bulunduğu bilinen Abdülhamîd'in[241] entelektüel bir kişiliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu kültür seviyesine ulaşmasında ise yapmış olduğu okumaların etkisi göz ardı edilemez. Zaten yazmış olduğu tevkî'den de anlaşılacağı üzere gerçek güzelliğe ve kemalâta ancak kitaplarda yer alan bilgileri hayata geçirmekle ulaşılabileceğini belirterek herhangi bir ayrıma gitmeden kitaplara ve burada bulunan bilgilerin önemine işaret etmektedir.

Emevî döneminin sonlarında ve Abbasîlerin ilk yıllarında yaşamış ve kendisinden günümüze tevkî'si ulaşan önemli kâtiplerden bir diğeri ise Abdullah b. Mukaffa'dır.

"اَنْتَ يَا صَاحِبَ الْكِتَابِ ثَقِيلٌ وقَلِيلٌ مِنَ الثَقِيلِ كَثِيرُ"

"Sen ey kitap sahibi ağırsın ve ağırın azı bile çoktur" [242]

Emevî ve Abbasî devletlerinde pek çok resmî görevlerde bulunan İbnü'l-Mukaffa'ya[243] bir ihtiyacı için gelen ve onunla görüşme fırsat ve imkanı bulamayıp, ancak mektup yazmak suretiyle iletişim kurabilen bir şahsın

---

[239] المال (el-mâlu) sahip olduğun (maddi/mânevi) her şey anlamına gelmektedir. (bk. ez-Zebîdi, a.g.e.,m. v. l md.) Bu anlamdan yola çıkıldığında yukarıda geçen "malın haline getirirsen" ifadesini "hayatına geçirirsen" şeklinde anlamak mümkündür.

[240] et-Tevhîdî, *el-İmta ve'l-Muânese*, c. II, s. 63; Derubi, Cerar, a.g.e., c. III, s. 433.

[241] Şakir Ergin, a. g. m., s. 225.

[242] El-Beyhâkî, a.g.e., s. 656-657; Derubi, Cerar, a.g.e., c. II, s. 434.

[243] İsmail Durmuş, "İbnü'l-Mukaffa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı,2000), c. XXI, s. 130.

mektubuna cevaben bu tevkîʿyi yazmıştır. Söz konusu mektupta mezkur şahıs: "هَلْ لِذِي حَاجَةٍ إِلَيْكَ سَبِيلُ وَقَلِيلٌ تَلَبُّثِي لَا كَثِيرُ"

(Sana ihtiyacı olan kimsenin ulaşmasına imkân var mı?
Hem yanında çok değil az duracağım) beytine yer vererek ihtiyacını gidermek için İbnü'l-Mukaffa ile buluşma arzusunu dile getirmiştir.

İbnü'l-Mukaffa'nın tevkîʿsini incelediğimizde, muhatabının beytinin son kısmında da bulunan قَلِيلٌ (az) ve كَثِيرُ (çok) ifadelerine kendisinin de özellikle yer verdiğini görmekteyiz. İbnü'l-Mukaffa'nın bundaki amacı "senin yanında **çok** değil **az** duracağım" diyen kimseye -ki bu kimseyi ağır bir nesneye benzetmiştir - "bazı **az** gibi görünen şeylerin aslında **çok** olduğunu" bildirerek, muhatabının isteğini ince bir şekilde reddetme isteğidir. İbnü'l-Mukaffa'ya sinirlenen bu şahıs bunun üzerine ona: "قَدْ بَدَأَتَ الجَوَابَ مِنْكَ بِفُحْشٍ أَنْتَ بِالْفُحْشِ وَالْبَذَاءِ جَدِيرٌ"

(Senin sözünde çirkinlik ortaya çıktı.
Oysa sen çirkin ve kötü olmaya daha layıksın.) beytini yazarak cevap vermiştir.[244]Bu yazıyı okuyan Abdullah tebessüm etmiş ve adamın ihtiyacını yerine getirmiştir.

4. 2. 2. Emeviler Dönemi Tevkî'ât Konuları

4. 2. 2. 1. Halkın Nasıl Yönetileceğine Dair Tevkî'ât

Emevîler döneminde merkezi idare ile diğer vilayetlerde bulunan yöneticiler arasındaki yazışmalarda sıklıkla tevkîʿât kullanıldığını önceden belirtmiştik. Yazılan tevkîʿlerdeki konular arasında en fazla yeri ise hükümdarların, görevlendirdikleri bu kimselerin yönetim esnasında karşılaşmış oldukları problemlerine vermiş oldukları cevaplar işgal etmektedir. Bu cevaplardan yola çıkarak hükümdarın devlet yönetim

[244] El-Beyhâkî, a.g.e., s. 656-657; Derubi, Cerar, a.g.e., c. II, s. 434.

anlayışını ve karşılaşılan problemlerin çözümü için başvurduğu siyaseti öğrenme açısından tevkî'ât'ın önemli bir görevi yerine getirdiği söylenebilir.

"قَلِيلُ الْعِتَابِ يُحْكِمُ مَرَائِرَ[247] الْاِنْتِسَابِ وَكَثِيرُهُ يَقْطَعُ أَوَاخِيَّ[246] الأَسْبَابِ[245]"

"Kınamanın azı sevgi bağını güçlendirirken, çoğu kardeşlik bağını koparır."[248]

Bu tevkî' Horasan bölgesindeki valisine, onun bazı işleri ağırdan alması sebebiyle Yezid b. Muaviye tarafından gönderilmiştir. Burada yer alan العِتَاب (itâb) kelimesinin anlamı her ne kadar "kınama" olsa da yazıyı yazanın ve ifadelerin muhatabının konumu göz önüne alındığında, bu söz "baskı altına alma/şiddet uygulama" şeklinde yorumlanabilir ve hatta Yezid'in gözünde "otorite baskısının" azı karar çoğu zarar meyanında, olmazsa olmaz bir unsur olduğu belirtilebilir. Bu sebepten ötürü Yezid'in kendi valilerinden aşırıya kaçmamak şartıyla tebaasına baskı yapmasını/şiddet uygulamasını istediği bir hakikat olarak ortaya çıkmaktadır. Zaten kendi döneminde yaşanan ve etkisi hala günümüze kadar gelen Kerbela faciası ve daha pek çok kanlı olay, yukarıda ifade edilen görüşün ispatı sadedinde oldukça yeterli olduğu kanaatindeyiz.

"اِرْضَ لَهُمْ مَا تَرْضَى لِنَفْسِكَ وَخُذْهُمْ بِجَرَائِمِهِمْ بَعْدَ ذَلِكَ"

"Onlar için kendinin hoşuna giden şeyleri iste ve işledikleri suçları bundan sonra değerlendir."[249]

---

[245] الأَسْبَاب: Sözlükte her hangi bir şeye ulaştıran aracı, sebep anlamındayken "وَتَقَطَّعَتْ بِهِمُ الْأَسْبابُ" (Bakara: 2/166) ayetinde geçtiği üzere mecazen " sevgi" anlamında kullanılmaktadır. bk. İbn Manzûr, a.g.e., s. b. b md.

[246] أَوَاخِيّ: İp/bağ bk. İbn Manzûr, a.g.e., e. v. h md.

[247] المرائر: Sözlükte eğrilmiş ip anlamındayken, İbni Zübeyir hadisinde "ثُمَّ اسْتَمَرَّتْ مَرِيرَتي"(işimi/bağımı sağlamlaştırdım) anlamında kullanılmıştır. bk. İbn Manzûr, a.g.e., m. r. r md.

[248] İbn Abdürabbih, a.g.e., ,c. IV, s. 289; Ahmed Zeki Safvet, a.g.e., c. II, s. 577; Derubi, Cerar , a.g.e., c. I, s. 35.

Yukarıdaki tevkî‘ Irak halkı hakkında şikâyetçi olan valisine Ömer b. Abdulaziz tarafından gönderilmiştir. Devlet yönetiminde belli orandaki baskıyı/şiddeti gerekli gören Yezid gibi Emevi sultanlarının yanında tebaasının hoşnutluğunu kendi hoşnutluğu gibi değerlendiren ve ilk dönem İslam halifelerini hatırlatan Ömer b. Abdulaziz gibi Emevi sultanları az da olsa mevcuttu. Nitekim adaletiyle ünlenen Hz. Ömer'in (r.a) ilk İslam döneminde tevkî'ât adlı bölümümüzde yer alan ve valisi Amr b. As'a gönderdiği "كُنْ لِرَعِيَّتِكَ كَمَا تُحِبُّ أَنْ يَكُونَ لَكَ أَمِيرُكَ، وَرُفِعَ إِلَيَّ عَنْكَ أَنَّكَ تَتَّكِئُ فِي مَجْلِسِكَ، فَإِذَا جَلَسْتَ؛ فَكُنْ كَسَائِرِ النَّاسِ وَلا تَتَّكِئْ" (Tebâna, emîrinin sana nasıl davranması hoşuna giderse, sen de öyle davran, bana senin hakkında sırtını yaslayarak oturduğun haberi geldi. Böyle yapma, oturduğun vakit diğer insanlar gibi ol)[250] tevkî'siyle Ömer b. Abdulaziz'in yukarıda zikredilen tevkî'sinin anlam bakımından ne kadar benzediği açık bir şekilde görülmektedir. Ömer b. Abdulaziz'in tevkî'si ise iki farklı şekilde de anlaşılabilmektedir. İlki tebaası hakkında bir ceza vereceği zaman valisinden kendisini ceza verilen kimsenin yerine koymasını istemiş böylece valisinin daha insaflı kararlar vermesini amaçlamıştır. İkincisi ise valisinden bir toplum hakkındaki görüşünü, öncelikle bu toplumun refah seviyesini kendi hayat standardında ulaştırdıktan sonra beyan etmesini istemekte ve eleştiriden ziyade valisinden tebaasının hayat şartlarını yükselten uygulamalar beklemektedir.

4. 2. 2. 2. Savaşlar Hakkında Tevkî'ât

Tevkî'âtta yer alan önemli konulardan bir diğeri ise savaşlara dair hükümdar veya vali ile komutanı arasındaki bilgi alışverişidir. Bilindiği üzere bu zamanlarda devlet başkanı ve valiler aktif olarak pek çok savaşa katıldığı için sahip oldukları tecrübelerini komutanlarıyla paylaşmaktan geri durmamışlar kimi zaman duruma göre taktik vermişler kimi zaman da ordunun manevi gücünü arttırmaya yönelik yazılar kaleme almışlardır.

---

[249] İbn Abdürabbih, a.g.e., c. IV, s. 291; Derubi, Cerar, a.g.e., c. I, s. 42.
[250] Derubi, Cerar , a.g.e., c. I, s. 26; İbn Abdürabbih , a.g.e., c. IV, s. 287.

"لَا تُخَاطِرْ بِالمسْلِمِينَ حَتَّى تَعْرِفَ مَوْضِعَ قَدَمِكَ وَمَرْمَى سِهَامِكَ"

"Müslümanları, bastığın yeri tanıyıp, okunu atabileceğin bir yere ulaşmadan tehlikeye atma."[251]

Bu tevkî' Türklerle savaşmak için köprüden geçmek isteyen Kuteybe b. Müslim'e Haccâc b. Yusuf tarafından gönderilmiştir. Yazılan ifadelerden de anlaşılacağı üzere savaşmak için izin isteyen komutanına önceliğin Müslümanlar'ın güvenliği olduğunu hatırlatan Haccâc, ancak iyi bir konuma ulaştıktan sonra düşmanla savaşılabileceğini söylemiş ve bu konumu da "bastığın yeri tanıma" ve "okunu atabileceğin bir yer" olarak ifade etmiştir."Basılan yerin tanınması" ordunun içinde bulunduğu bölgenin coğrafi özelliğinin bilinmesi olarak anlayabiliriz. Nitekim Haccâc'ın göndermiş olduğu bir ordunun -bölgeyi iyi bilen bir rehberin önderliğinde- düşmanın arkasından dolaşarak onları bataklık bir bölgede sıkıştırmak suretiyle mağlup ettiği bilinmektedir.[252] "Okunu atabileceğin bir yer" ise düşmanın ani bir saldırısı karşısında ordudaki askerlerin kendilerini okları vasıtasıyla rahatlıkla koruyacakları bir mevkide bulunulması anlaşılmaktadır.

"خُذْ عَسْكَرَكَ بِتِلَاوَةِ القُرْآنِ، فَإِنَّهُ أَمْنَعُ مِنْ حُصُونِكَ"

"Askerlerine Kur'ân okumalarını emret, çünkü bu senin kalelerinden daha güçlüdür."[253]

Bu tevkî'de aynı şekilde Haccâc tarafından Kuteybe b. Müslim'e gönderilmiştir. Bilindiği üzere savaşta başarılı olmanın en önemli şartlarından birisi savaşanların morallerinin yüksek olmasıdır ki bu da o kimselerin inançlarını kuvvetlendirmekle mümkün olur. Müslümanlar için ise bu hususta en etkili yöntem, cihad ve cihad edenin üstünlüğünü dile

[251] İbn Abdürabbih, a.g.e., c. IV, s. 300; Safvet, a.g.e., c. II, s. 589; Derubi, Cerar, a.g.e., c. II, s. 207.
[252] Yıldız, a.g.m., "Abdülmelik B. Mervan", c. I, s. 267.
[253] İbn Abdürabbih, a.g.e., c. IV, s. 301; Safvet, a.g.e, c. II, s. 589; Derubi, Cerar , a.g.e., c. II, s. 208.

getiren[254] ve onlara sınırsız nimetlerle müjdeler veren Kur'ân-ı Kerim'i okumalarıdır. Bu hassas duruma işaret eden Haccâc, Kur'ân-ı Kerim'in askerlerin kendi güvenliğini sağlamak için inşa ettikeri kalelerden daha önemli bir rol icra etmiş olduğunu belirtmektedir.

4. 2. 2. 3. İsyan ve İsyancılar için Yazılan Tevkî'ât

Hiç kuşkusuz devlet yönetimini derinden etkileyen, gündemlerini yoğun bir şekilde işgal eden diğer konu da isyandır. Doğal olarak devlet içi yazışmalarda bu hususla alakalı pek çok tevkî' görmek mümkündür. Hatta bu yazışmalar kimi zaman hükümdar ve isyan eden kimselerle doğrudan da gerçekleşebilmektedir. Örnek olarak kendisini isyan etmekle tehdit eden Kuteybe b. Müslim'e Süleyman b. Abdulmelik ince bir istihza ile şu tevkî'yi yazmıştır: [255]

"زَعَمَ الفَرَزْدَقُ أَنْ سَيَقْتُلُ مِرْبَعاً أَبْشِرْ بِطُولِ سَلَامَةٍ يَا مِرْبَعُ"

"Ferezdak Mirba'yı öldüreceğini iddia etti

Müjde ey Mirba! Uzun süre selamette kalacaksın."[256]

Bu beyti Emevîler döneminde yaşamış ve Arap şiirinde döneminin en iyi üç şairinden[257]biri olarak kabul edilen Cerîr[258], kendisi gibi meşhur bir şair olan muasırı Ferezdak[259] için söylemiştir. Ferezdak'ın iyi kılıç kullanamadığını bilen ve bunu divanında çokça dile getiren[260] Cerîr, babasının katili olan

[254] Şehidlik ile ilgili bkz. Bakara: 2/164; Âl-i İmrân: 3/157-169-171; Nisâ: 4/69-74; Hac: 22/58.
[255] İbn Abdürabbih, a.g.e., c. IV, s. 290; Safvet, a.g.e., c. II, s. 579; Derubi, Cerar , a.g.e., c. I, s. 40.
[256] Beyit için bk: Cerîr b. Atiyye, *Dîvânü Cerîr* (Muhammed b. Hubeyb şerhi ile birlikte), Dâru'l-meârif, Kahire, ts., c. II, s. 916.
[257] Üçüncü şair ise Ahtal'dır.
[258] Cerîr hayatı için bkz. Zülfikar Tüccar, "Cerîr b. Atıyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı,1993), c. VII, s. 412-413.
[259] Ali Şakir Ergin, "Ferezdak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı,1995), c. XII, s. 373-375.
[260] Halifenin huzurunda eli titrediği için mahkumun cezasını infaz edemeyen Ferezdak'ın kötü kılıç kullanmasını hicvetmek için Cerîr şu beyti dile getirir:
"بسيفِ أبي رَغْوانَ سيفِ مُجاشِعٍ . . . ضَرَبْتَ ولم تَضرِبْ بسيفِ ابن ظالمِ" "(Ceddin) Ebî Rağvan ve Mucâşî'nin (körelmiş) kılıcıyla vurdun da İbn Zâlim'in (keskin) kılıcıyla vuramadın" bkz.: Cerîr, Dîvân, c. II, s. 1005.

Mirba'yı[261] öldürmek için yemin eden Ferezdak'ı hicvetmiştir. Bu beyti tevkî'sinde kullanan halife Süleyman ise devlete karşı isyan etmekle kendisini tehdit eden Kuteybe b. Müslim'i Ferezdak'a benzeterek onun buna güç yetiremeyeceğini vurgulamıştır.

"تَحَوُّلُ الظَّاهِرِ يَدُلُّ عَلَى ضَعْفِ البَاطِنِ، وَاللّهُ المسْتَعَان"

"Zâhirin/görünen değişmesi bâtının/görünmeyen zayıflığına işaret eder. Allah yardımcımız olsun."[262]

Bazen de isyanla ilgili yazılmış tevkî'ler devletin genel durumu hakkında bizlere bilgiler vermektedir. Son Emevi halifesi olan Mervan b. Muhammed'in Ebu Müslim'in isyanı hakkında valisi Nasr b. Seyyâr'a gönderdiği yukarıdaki tevkî' artık Emevi hanedanlığının sonun habercisi gibidir. Kendisi aslında başarılı bir komutan olan ve saltanatı döneminde pek çok isyanı başarılı bir şekilde bastıran halife Mervan, Ebu Müslim'in Horasan bölgesindeki isyanına zamanında müdahale edememiş ve bunun neticesinde valisi Nasr, Ebu Müslim'in komutasındaki orduya mağlup olmuş ve Horasan valilik merkezi Merv'i terk etmek zorunda kalmıştır. Bu tevkî'yi muhtemelen bu zamanlarda yazan halife Mervan, bu isyanı durduramamış ve bunun neticesinde hem kendisi hem de mensup olduğu ailenin hükümranlığı bitmiştir.[263]

4. 2. 2. 4. Kişiler ve Topluluklar Hakkında Görüş Beyan Eden Tevkî'ât

Tevkî'lerde devletin o zamandaki durumu, siyasi yapısı ve yaşadığı problemler hakkında bilgiler bulunduğu gibi özel konular ve kişiler hakkında da bilgiler bulunmaktadır. Bu da özellikle valilerin, kişiler ve topluluklar hakkında dönemin hükümdarından bilgi ve görüş taleplerini içeren mektuplar göndermeleri neticesinde hükümdarların bu mektuplara cevap yazması şeklinde gerçekleşmiştir.

[261] Mirba hakkında bilgi için bkz. Cerîr, Dîvân, c. II, 916.
[262] İbn Abdürabbih, a.g.e., c. IV, s. 292; Safvet, a.g.e., c. IV, s. 584; Derubi, Cerar , a.g.e.,c. I, s. 50.
[263] Kurt, a.g.m., "Mervan II", c. XXIX, s. 228.

"إِنَّ أَبَا سُفْيَان وَأَبَا الفَضْل كَانَا فِي الجَاهِلِيَّةِ فِي مِسْلاخٍ واحدٍ، وذَلِكَ حِلفٌ لَا يُحِلُّه سُوءُ أَدَبِكَ"

"Ebû Süfyân ve Ebu'l-Fazl (Abbas) cahiliyede bir deri gibiydiler, bu senin kötü edebinin bozamayacağı bir antlaşmadır."[264]

Bu tevkî'yi halife Muâviye, Ziyad b. Ebih'in Abdullah b. Abbas hakkındaki olumsuz düşüncelerini belirttiği mektubu kendisine ulaşınca yazmıştır. Peygamber (a.s.)'in amcası Abbas'ın, Ebû Süfyân'ın en samimi çocukluk arkadaşı olduğu[265] ile ilgili bilgiyi teyit eder mahiyette olan bu tevkî'de halife Muâviye, babası ile Abbas arasındaki bu bağa-ki bunu bir nevi antlaşmaya benzetmiştir- işaret etmiş ve ayrıca valisinden bu birliktelik karşısında saygılı olmasını ve Abbası'ın oğlu Abdullah'a kötü bir harekette bulunarak bu bağı zedeleyecek her türlü davranıştan uzak durmasını istemiştir. Böylece burada geçen ifadelerden Abbas ve Ebû Süfyân arasındaki yakın ilişki hakkında bilgi elde edilirken, Abdullah b. Abbas'ın kendi tarafına geçtiği için güzel muamelede bulunduğu iddia edilen[266] Muâviye'nin bu tavrının aslında Abdullah'ın babası ile kendi babası arasındaki dostluktan kaynaklandığı da ortaya çıkmaktadır.

"مَنْ عَرَفْتَ فَهُوَ آمِنٌ"

" Tanıdığın herkes güvendedir."[267]

Tevkî'âttaki kişiler ve topluluklar hakkındaki bilgiler aynı zamanda toplumun ileri gelenleri tarafından muhtelif ihtiyaçları için hükümdarlara gönderdikleri mektuplara, hükümdarların yazmış oldukları cevabi yazılarda da kendini göstermektedir. Yukarıda yer alan tevkî'yi halife Yezid b. Muâviye, Medine halkından olan bazı kimseler için ihsanda bulunmasını isteyen Abdullah b. Cafer'e cevap olarak yazmıştır. Burada geçen ifadelerden de anlaşılacağı

[264] İbn Abdürabbih, a.g.e., c.IV s.288; Safvet, a.g.e., c.II, s.575; Derubi, Cerrar, a.g.e., c.I, s.31.
[265] İrfan Aycan, "Ebû Süfyân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı,1994), c. X, s. 231.
[266] F. Buhl, "Abdullah b. Abbas", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1978, c. I, s. 26.
[267] İbn Abdürabbih, a.g.e., c. IV, s. 288; Safvet, a.g.e., c. II, s. 575; Derubi, Cerar, a.g.e., c. I, s. 31.

üzere Yezid'in siyasi rakibi Haşimilerden olan Abdullah b. Cafer'e sınırsız bir itimadı bulunmaktadır. Kendisini ziyarete gelen Abdullah b. Cafer'e 2.000.000 dirhemi hediye olarak vermesi[268] de yukarıdaki durumu destekler mahiyettedir. Yezid'in Abdullah b. Cafer'e göstermiş olduğu teveccühün nedeni ise Abdullah'ın İslam tarihindeki büyük facialardan biri olan Harre vakasındaki[269] göstermiş olduğu tutuma bağlanılabilir. Her ne kadar Cemel ve Sıffin savaşlarında Hz. Ali'nin yanında yer alsa da daha sonraları siyasetten uzak duran Abdullah b. Cafer[270], Harre olayı esnasında Şam bölgesinde bulunmaktadır. Buradan Yezid'e isyan eden Medinelilere, Yezid'in ordusuna karşı koyamayacakları için bu orduyla savaşmamaları gerektiğini bildiren bir mektup yazması[271] ve bir şekilde bu isyandan uzak durması Yezid'in güvenini kazanmasını sağlayan ve Yezid'in yukarıdaki sözleri söylemesine neden olan bir tutum olarak değerlendirilebilir. Yine bu tevkî'den yola çıkarak Harre vakasından sonra büyük baskı altında kalan Medinelilerden bir kısmı için yapılan baskının yumuşatıldığı bilgisine de ulaşmak mümkün olmaktadır.

4. 2. 2. 5. Aile Fertleri ile İlgili Tevkî'ât

Tevkî'âtta göze çarpan bir konuda hükümdar veya yetkili kimselerin çeşitli nedenlerden ötürü ortaya çıkan aile içi sıkıntılarla ilgi görüş ve talimatlarıdır. Bu tarihlerde var olan devletlerin resmi kurumlarının tam oluşmamasından ötürü devleti idare eden kimselerin bu tür işlerle de uğraştıkları bilinmektedir ki bu tür vakıalar ise mektuplar ve tevkî'ler ile günümüze ulaşmıştır.

"رُبَّمَا كَانَ عُقُوقُ الوَلَدِ مِنْ سُوءِ تَأْدِيبِ الوَالِدِ "

---

[268] Zehebî bu bilgiyi verdikten sonra şu yorumda bulunmaktadır: " مَا ذَاكَ بِكَثِيْرٍ، جَائِزَةُ مَلِكِ الدُّنْيَا لِمَنْ هُوَ أَوْلَى بِالخِلاَفَةِ مِنْهُ" "(Meblağın) bu kadar çok olması, kendisinden hilafet makamına daha evlâ birisine dünya kralının hediyesi (olarak yorumlanmalıdır.) bk. ez-Zehebî, *Siyeru Alâmi'n-Nübelâ*, c. IV, s. 453.

[269] Olay ileride detaylı bir şekilde anlatılacaktır.

[270] Ethem Ruhi Fığlalı, "Abdullah b. Cafer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı,1988), c. I, s. 89.

[271] Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Harre Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı,1988), c. XVII, s. 246.

"Belki de çocuğun kötü davranması babasının onun kötü yetiştirmesindendir."[272]

Yukarıda yer alan tevkî', çocuğunu kendisine saygısızlık yaptığı için dönemin valisi Ziyad b. Ebih'e şikâyet eden bir kimseye onun cevabıdır. İslam ahlakının gelişmesinde önemli bir yere sahip olan çocuk eğitimi "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَاراً وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ عَلَيْهَا مَلَائِكَةٌ غِلَاظٌ شِدَادٌ لَا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ" "Ey iman edenler! Kendinizi ve ailenizi, yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten koruyun. O ateşin başında gayet katı, çetin, Allah'ın kendilerine verdiği emirlere karşı gelmeyen ve kendilerine emredilen şeyi yapan melekler vardır"[273] ayetinde olduğu gibi hem Kur'ân-ı Kerim'de hem de "كُلُّكُمْ رَاعٍ، وَكُلُّكُمْ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ، الإِمَامُ رَاعٍ وَمَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ، وَالرَّجُلُ رَاعٍ فِي أَهْلِهِ وَهُوَ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ، وَالمَرْأَةُ رَاعِيَةٌ فِي بَيْتِ زَوْجِهَا وَمَسْئُولَةٌ عَنْ رَعِيَّتِهَا، وَالخَادِمُ رَاعٍ فِي مَالِ سَيِّدِهِ وَمَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ" (Hepiniz çobansınız ve hepiniz elinizin altındakilerden sorumlusunuz. Yönetici bir çobandır. Erkek, aile halkının çobanıdır. Kadın, kocasının evi ve çocukları için çobandır. Hepiniz çobansınız ve hepiniz çobanlık yaptıklarınızdan sorumlusunuz)[274] sözünde olduğu gibi Peygamber (a.s.) tarafından desteklenmiş olup anne ve babalara önemli sorumluluklar vermektedir. Bu ifadeler ışığında olayı değerlendirmesi kuvvetle muhtemel olan Ziyad b. Ebih'in tevkî'sinden, çocuğun kötü ahlakını, vazifesini hakkıyla yerine getirmediğini düşündüğü babasına bağladığı anlaşılmaktadır.

"إِنْ لَمْ أُنْصِفْكَ مِنْهُ فَأَنَا ظَلَمْتُكَ"

"Ondan hakkını almazsam sana zulmetmiş olurum."[275]

[272] İbn Abdürabbih, a.g.e., c. IV, s. 300; Safvet, a.g.e., c. II, s. 588; Derubi, Cerar, a.g.e., c. II, s. 204.
[273] Tahrim: 66/6.
[274] Buhari, Cuma, 10.
[275] İbn Abdürabbih, a.g.e., c. IV, s. 291; Safvet, a.g.e., c. II, s. 582; Derubi, Cerar, a.g.e., c. I, s. 43.

Bu konuda yazılan tevkîʿler kimi zaman da hükümdarın bizzat kendi aile bireyleri ile alakalı olabilmektedir. Yukarda bulunan tevkîʿ halife Ömer b. Abdulaziz'in oğlunu şikâyet eden bir kimseye verdiği cevaptır. Kendi oğlu dahi olsa hak hususunda taviz vermediği anlaşılan ve tevkîʿsinde de bunu açıkça dile getiren halife Ömer b. Abdulaziz'in, "*hırsızlık yapan kızım Fatıma da olsa elini keserim*"[276] diyen Peygamber (a.s.)'in belirlediği adalet anlayışına ittibâ ettiği açık bir şekilde görülmektedir. Nitekim Ömer b. Abdulaziz'in buna benzer bir konuda başkasına yazmış olduğu aşağıdaki tevkîʿsi de bunu destekler mahiyettedir.

"أَنْتُمَا فِي الحَقِّ سِيَّانٌ"

"Siz hak hususunda ikiz gibisiniz."[277]

4. 2. 2. 6. Hapsedilen Kimselerle İlgili Tevkî'ât

İlk olarak Hz. Ömer devrinde ortaya çıkan hapishaneler[278] sonraki halifelerde çoğalmış, Emeviler döneminde ise devlet teşkilatındaki gelişmeler sonucunda hukuk sisteminin ayrılmaz birer kurumu haline gelmiştir.[279]Bunun neticesi olarak buralarda bulunan tutukluların veya yakınlarının, dönemin valisine veya halifesine yazdıkları ve genelde özürlerini bildirme sadedinde olan mektuplarına yöneticiler tarafından tevkîʿât yazıldığı görülmektedir.

"حُكْمُهُ إِلَى اللهِ"

"Onun hükmü Allah'a aittir."[280]

---

[276] Buhari, Ehâdîsü'l-Enbiya, 51; Müslim, Hudud, 2.
[277] İbn Abdürabbih, a.g.e., c. IV, s. 291; Safvet, a.g.e., c. II, s. 581; Derubi, Cerar , a.g.e., c. I, s. 43.
[278] Metin Yılmaz, İslâm Tarihinin İlk Üç Asrında Hapishanelere ve Mahkumların Durumlarına İnsan Hakları Bağlamında Genel Bir Bakış, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2001, sayı: 12-13, s. 543-550.
[279] Metin Yılmaz, a. g. m., s. 555.
[280] İbn Abdürabbih, a.g.e., c. IV, s. 300; Safvet, a.g.e., c. II,s. 588; Derubi, Cerar , a.g.e., c. II, s. 204.

Yukarıdaki tevkîʿyi Ziyad b. Ebih, kocası hapsedilmiş bir kadının mektubu kendisine ulaştığında cevap olarak yazmıştır. Ziyad'ın yukardaki ifadesinden mahkûm edilen kimsenin hakkında verilen kararın doğru olduğu ayrıca "hükmü Allah'a aittir" diyerek bu kararın Ziyad tarafından değiştirilemeyeceği anlaşılmaktadır. Yine bu ifadenin oldukça kısa ve net olması da hükmün kesinliği hakkında önemli bir işarettir. Aynı şekilde kocası hapsedilmiş olan başka bir kadına Ömer b. Abdulaziz'de yukarıdaki tevkîʿye benzer bir tevkîʿ yazmıştır.

"الحَقُّ حَبْسُهُ"

"Hak olan onun hapsedilmesidir." [281]

4. 2. 2. 7. Doğal Afetlerle İlgili Tevkîʿât

Tevkîʿât konularından birisini de doğal afetlerden muzdarip olup kendilerinden yardım isteyen halka yetkili kimselerin vermiş oldukları cevaplar teşkil etmektedir. Bu konuda yağmurun azalıp kıtlığın baş gösterdiği yerde yaşayan kimselere Hişam b. Abdulmelik'in şu tevkîʿsini örnek olarak verebiliriz.

"مُرْهُمْ بِالاِسْتِغْفَارِ"

"Onlara istiğfar etmelerini emret." [282]

İslam inancında önemli bir yere sahip olan tövbe ve istiğfar etme Kur'ân-ı Kerim'de pek çok ayette teşvik edilmiş hatta "وَيَا قَوْمِ اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ ثُمَّ تُوبُوا اِلَيْهِ يُرْسِلِ السَّمَاءَ عَلَيْكُمْ مِدْرَاراً وَيَزِدْكُمْ قُوَّةً اِلٰى قُوَّتِكُمْ وَلَا تَتَوَلَّوْا مُجْرِمِينَ" (Ey kavmim! Rabbinizden bağışlanma dileyin, sonra ona tövbe edin ki, üzerinize bol bol

[281] İbn Abdürabbih, a.g.e., c. IV, s. 291; Ahmed Zeki Safvet, a.g.e., c. II, s. 581; Derubi, Cerar , a.g.e., c. I, s. 43.
[282] İbn Abdürabbih, a.g.e., c. IV, s. 292; Safvet, a.g.e., c. II, s. 583; Derubi, Cerar, a.g.e., c. I, s. 47.

yağmur göndersin ve gücünüze güç katsın. Günahkârlar olarak yüz çevirmeyin)[283] ayetinde olduğu üzere tövbe ile ulaşılacak berekete/yağmura işaret edilmiştir. Halife Hişam'ın da bu ayetten esinlendiği ve kıtlık bulunan beldedeki kimselere bundan ötürü tövbe etmelerini emrettiği anlaşılmaktadır. Ancak devlet hazinesine sahip olan bir kimsenin var olan zararı gidermeyip vatandaşlarını sadece tövbe etmeye çağırması kabul edilecek bir durum değildir. Nitekim kendisine çekirge istilasından ötürü bütün ürünlerinin helak olduğunu bildiren bir topluluğa Ziyad b. Ebih'in aşağıdaki tevkî'si Emeviler döneminde doğal felaketlere karşı yürütülen siyaseti açıklar mahiyettedir.

"لَا حُكْمَ فِيمَا اسْتَأْثَرَ اللّٰهُ بِهِ"

"Allah'ın tasarrufunda olan şey için hüküm yoktur." [284]

[283] Hud: 11/52
[284] İbn Abdürabbih, a. g. e,c. IV, s. 300; Safvet, a. g. e,c. II, s. 589; Derubi, Cerar, a.g.e.,c. II, s. 204

İKİNCİ BÖLÜM

TEVKİATIN EDEBİ YÖNÜ

1. TEVKÎ'ÂT VE EDEBİ SANATLAR

Bir fikri daha iyi anlatmak ve açıklamak gayesiyle kullanılan edebî sanatlar mânâ üzerinde oyunlar oynayıp, sözü güzelleştirme yollarıdır. Bilindiği üzere bir kelimenin hakiki ve mecâzi olmak üzere iki anlamı vardır. Kimi zaman kelimenin hakiki anlamı duygu ve düşünceleri, hayalleri anlatmaya yetmez. İşte bu yüzden edebi sanatlara ihtiyaç duyulmuştur. Tevkî'atta oldukça sık rastlanan edebi sanatlara, tevkî'lerde yer alan ifadelere katkıları bağlamında değerlendirmek ise oldukça önemlidir.

1. 1. Meânî Yönünden Tevkî'ât

Bir sözün muktezâ-yı hâle yani yer ve zamana uygun olmasını inceleyen meâni ilmi, bir lafzın dizilişindeki incelik ve güzellik, kolaylık ve sadelik gibi unsurları öğretir.[285] Meâni ilmi ile tevkî'at arasında çok sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Özellikle devlet ricâlinden sâdır olan kelâmın, şartların meydana getirdiği durumlara uygun olması gerekir ki telafisi imkansız hatalara düşülmesin. Zira sözün edebî değeri ne kadar yüksek olursa olsun söz konusu durumlar dikkate alınmadığında hiçbir anlam ifade etmeyen yalın bir edebi sanattan öteye geçmez. Nitekim yukarıda da ifade edildiği üzere halifelerden bazıları muhataplarına, düşüncelerini ıtnâblı olarak değil de îcâzlı olarak ifade etmeleri saltanatlarını yıkacak düşmanlar edinmelerine neden olmuştur.[286]

1. 1. 1. Îcâz

Îcâz, if'âl vezninde mastar olup, sözlükte "*sözü kısa tutmak, özetlemek*" gibi manalara gelmektedir.[287] Meânî terimi olarak ise "*bir fikrin*

[285] Kazvîni, Celâluddîn Muhammed b. Abdurrahman el-Hatîb, *el-Îzâh fî ulûmi'l-belâğa*, Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003, c. I, s. 52; İsmail Durmuş, "Meâni", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003), c. XXVIII, s. 204.
[286] Bu örneğe tezimizin 51. sayfasında değinmiştik.
[287] İbn Manzûr, a.g.e., e. c. z md.; ez-Zebîdi, a.g.e., e. c. z md.

en az sözle, en kısa zamanda açıklanmasına" denir.[288] Tevkîʿler önceden de belirtilmiş olduğu üzere genellikle hükümdara gönderilen dilekçenin her hangi bir yerine yazıldığından bu yazıların kısa tutulması kaçınılmaz olmuştur. Bu nedenden ötürü tevkîʿâtta îcâz uslubu sıkılıkla kullanılan bir unsur olmuştur.

" ذَاكَ بِاللهِ لَا بِمَسْلَمَة"

"Bu, Allah'ın sayesinde gerçekleşmiştir; Mesleme'nin sayesinde değil." [289]

Kendi yapmış olduğu sarayı öven komutanına halife Süleyman b. Abdulmelik yukarıdaki tevkîʿyi yazmış olup halife Süleyman'ın komutanını kınadığı anlaşılan bu ifadede îcâz-ı hazf[290] vardır. Cümlenin mota mot çevirisi "Bu Allah iledir, Mesleme ile değil" şeklindeyken bu cümleden anlaşılan: "ذاك بُنِي بِفَضْلِ اللهِ لا بِفَضْلِ مَسْلَمة" "Bu Allah'ın fazlı ile inşa edilmiştir, Mesleme'nin fazlıyla değil" şeklindedir. Görüleceği üzere bu ifade de yer alan "فَضْلِ" ve "بُنِي" kelimeleri cümlelerden çıkartılmış ve anlatıma güzellik katmıştır.

"احْذِرْ لَيَاليَ البَياتِ"

"Gece karanlığına dikkat et." [291]

[288] M. A. Yekta Saraç, "Îcâz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000), c. XXI, s. 392; Ebu Hilal el-Akerî, a.g.e., s. 173; Kazvînî, a.g.e., s. 139; el-Meydânî, Abdurrahman Hasan Habenneke, *el-Belâğatu'l-Arabiyyetu ususuha ve ulûmuha ve funûnuha*, Dâru'l Kalem, Dımaşk, 1996, c. II, s. 26.
[289] el-Cehşiyârî, a.g.e., s. 48; Sealibî, a.g.e., s.128; Derubi, Cerar, a.g.e., c. I, s. 40.
[290] Bilindiği üzere îcâz, îcâzu'l-kısar ve îcâzu'l-hazf olarak ikiye ayrılmaktadır. Aralarındaki fark için bkz. Kaçar, Halil İbrahim, *Edebî Yönden Hazif Üslûbu* (Eksiltili İfadeler), Ocak Yayıncılık, İstanbul, 2007,s. 55.
[291] Derubi, Cerar, a.g.e., c. I, s. 47.

Bu tevkî'de Halife Hişam, düşman topraklarında bulunan komutanından düşmanlarının geceleyin yapabilecekleri baskınlarına karşı tedbirli olmasını istemiştir. Cümlenin aslı: "احْذِر إقْتِحَامَ العَدُوِّ لَيَالِي البَيات" "Gece karanlığında düşman saldırısına dikkat et" şeklinde olup bu ifadede "baskın" ve "düşman" kelimesi yer almamaktadır. Böylece dikkat fiilde yoğunlaşmış ve anlam mutlak bir dille ifade edilmiştir.[292] Eğer bu ibarede "baskın" ve "düşman" ifadeleri yer almış olsaydı anlam daralacaktı. Ancak cümle bu haldeyken "gece olabilecek her şeyi" kapsamakta ve genel bir teyakkuz halinde olmaya sevk etmektedir.

Ömer b. Abdulaziz bir kâtilin mektubuna cevaben şu tevkî'yi yazmıştır:

"كِتَابُ اللهِ بَيْنِي وَ بَيْنِكَ"

"Aramızda Allahın kitabı vardır." [293]

Büyük olasılıkla kendisinden af dileyen bu mahkuma Halife Ömer, sanki af etme yetkisinin kendisinde bulunmadığına işaret etmiş ve hükmün Allah tarafından verildiğini belirtmek üzere "*Allah'ın kitabı aramızdadır*" şeklinde bir cevap yazmıştır. Bu ifade ile kast edilen anlam "يَحْكُمُ اللهُ بِكِتَابِهِ بَيْنِي وَ بَيْنِكَ" (Allah, kitabı ile senin ve benim aramda hüküm veriyor) şeklindedir. Ancak ibarede "hüküm veriyor" kelimesi hazf edilmiş ve böylece telaffuzda kolaylık sağlanmıştır.

1. 1. 2. Itnâb

Sözlükte "*sözü uzatmak ve çoğaltmak*" [294] anlamında kullanılan ıtnâb ıstılahta ise "*bir düşüncenin gereğinden fazla lafızla ifade edilmesidir.*"[295] Her

[292] Hazfin manayı mutlaklaştırması bkz. Kaçar, Halil İbrahim, a.g.e., s. 83.
[293] Derubi, Cerar , a.g.e., c. I, s. 43.
[294] ez-Zemahşeri, *Esâsu'l-Belağa*, c. I, s. 614; ez-Zebîdi, a.g.e., t. n. b md.

ne kadar tevkîʿâttaki sözlerin genel karakteristliği îcâz üslubu şeklinde karşımıza çıksa da bazen ıtnâb üslubunu gözlemlemekteyiz. Kendisine Kufe halkının itaatsiz tutumunu haber veren valisine Ömer b. Abdulaziz'in yazmış olduğu şu tevkîʿde ıtnâba yer verilmiştir:

"لَا تَطْلُبْ طَاعَةَ مَنْ خَذَلَ عَلِيّا وَ كَانَ إمَاماً مَرْضِيّا"

"Razı olunan bir önder iken (olduğu halde) Hz. Ali'yi terkedenlerden itaat bekleme."[296]

Bilindiği üzere Sıffın savaşında Hz. Ali'nin yanında yer alan Kufeliler, savaşın sonuna doğru Hz. Ali'yi terk etmişler bu yüzden Hz. Ali hakem olayına razı olmak zorunda kalmıştı.[297] Bu olayı tevkîʿsinde hatırlatan halife Ömer, "لَا تَطْلُبْ طَاعَةَ مَنْ خَذَلَ عَلِيّا " (*Hz. Ali'yi terk edip gidenlerden itaat bekleme*) demekte, sonra Hz. Ali'nin durumunu izah eden şu cümleleri kullanmaktadır: "و كان إماماً مرضيّا" "O, razı olunan lider bir önderdi". Böylece hem Hz. Ali' nin durumu dile getirilerek izah şeklinde bir ıtnâb gerçekleşmiş hem de ilk cümlenin anlamı kuvvetlendirilmiştir.

Ordusunun yenildiğini haber alan halife Mervan b. Muhammed, aşağıdaki tevkîʿyi yazmıştır:

"هَذَا وَاللهِ الإدْبَارُ وَإلاّ فَمَنْ رَأَى مَيْتاً هَزَمَ حَيّا"

"Bu Allah'a yemin olsun ki firardır, yoksa ölünün canlıyı yendiğini kim görmüştür."[298]

---

[295] el-Askeri, Sınâateyn, s. 190; et-Taftazânî, Fâzıl Lübeyb Mesud b. Âmîr, *Muhtasaru'l-Meânî*, Mektebetu'l-buşrâ, Pakistan, 2010, c. I, s. 518-519; İsmail Durmuş, "Itnâb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999), c. XIX, s. 215.
[296] Derubi, Cerar , a.g.e., c. I, s. 42.
[297] Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem İbni Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, Dâru'l-kutubi'l-Arabî, Beyrut, 1997, c. IV, s. 321.
[298] Derubi, Cerar, a.g.e., c. I, s. 51.

Ordusunu "*yaşayan kimseye*" düşmanı ise "*ölüye*" benzetmesinden anlaşılacağı üzere halife Mervan ordusuna çok güvenmekte olup alınan mağlubiyet karşısında oldukça şaşırmış hatta "*bu firardır*" lafzıyla sanki bu mağlubiyetin düşmanın şecaatinden çok ordusunun kaçmasından kaynaklandığını ileri sürmüştür. Bu tevkî'de iki farklı ıtnâb türünü de görmekteyiz. İlki "هذا" bu durum yani mağlubiyet, ifadesinden sonra "والله" sözü kullanılıp yemin edilerek "Allah'a yemin olsun ki hakikat budur" şeklinde itirâz yoluyla yapılan bir ıtnâb söz konusudur. İkinci olarak " إلا فمن رأى ميتا هزم حيّا" "Yoksa bir ölünün canlıyı yendiğini kim görmüştür" denilmiş ki aslında "هذا والله الإدبار" "Bu kesinlikle bir firardır" cümlesi tek başına anlamlı olmasına rağmen bu cümleyi anlam bakımından güçlendirmiştir ve tezyil yoluyla[299] ıtnâb gerçekleşmiştir.

Halife Hişam b. Abdulmelik Medine valisine şu tevkî'yi yazmıştır:

"اِحْفَظْ فِيهِمْ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهَبْهُمْ لَهُ"

"Onların (Medineliler) içinde bulunan Raulullah'ın –Allah'ın salat ve selamı üzerine olsun- (hukukunu) koru ve onları (Medineliler) O'nun için bağışla."[300]

Medine valisine Medinelilere karşı hoş görülü ve yumuşak davranması gerektiğini anlatan halife Hişam, onların Peybamber (a.s.) ile olan yakın bağlarına dikkat çekmiş hatta yaptıkları hataları bile bağışlamasını istemiştir. Burada da görüleceği üzere "Rasulullah" ifadesinden sonra ona salat getirilmiştir ki bu da cümlenin içinden bir unsur olmayıp dua

[299] *"Bir fikri pekiştirmek ve daha iyi anlaşılmasını sağlamak amacıyla bir ifadenin arkasından söz ve anlamca ya da sadece anlam bakımından ona benzer olan ek bir ifadenin getirilmesi şeklinde gerçekleşen bir ıtnâb üslûbudur."* bkz. İsmail Durmuş, a.g.m., *(DİA),* s.217.
[300] Derubi, Cerar, a.g.e., c. I, s. 47.

maksadıyla yer alan bir ifadedir. Bu şekilde itirâz yoluyla[301] yapılan ıtnâb meydana gelmiştir.

1. 1. 3. İltifat

İltifat sözlükte "*dönmek, yönelmek*"[302] olup ıstılahta ise "*bir beyitte veya sözde beklenmedik bir şekilde şahıs, zaman ve üslûp bakımından değişiklikler yapmaktır*."[303] Anlatılan mevzunun okuyucunun dikkatini çekmesi için başvurulan bu edebi üslup Kur'an ve hadislerde kullanılmıştır. Tevkî'âtta ise nadir olarak başvurulan bir ifade şeklidir. Örnek olarak Hz. Ömer'in kendisine gönderilen mektuba cevaben yazdığı sözleri verebiliriz.

"تَقَرَّبْتَ الَيْنَا بمَا بَاعَدَكَ مِنَ الرَّحْمَن وَلَا ثَوَابَ لِمَنْ آثَرَ عَلَيْه "

"Bize, seni Rahman'dan uzaklaştıran bir şeyle yaklaştın, oysa Rahmandan uzak olmayı tercih eden kimse için sevap yoktur."[304]

Bu tevkî' de Hz. Ömer arkadaşlarının olumsuz yönlerini kendisine bildiren bir kimseye yaptığı hatayı hatırlatmaktadır. Dikkat edilecek olursa ilk cümlede "تقرّبتَا الينا" ifadesi muhatap sığasıyla yazılmış olup ikinci cümlenin de ولا ثواب لكَ şeklinde devam etmesi gerekirken cümle bir anda gaib sığasına geçmiş ve böylece iltifat sanatı meydana gelmiştir. Böylelikle ikinci cümle daha dikkat çekici bir hal almış aynı zamanda bu ifadeyle anlam genişlemesi de meydana gelmiştir. Şöyle ki ikinci cümle sadece muhatap sıgasıyla yazılmış olsaydı sevap alamayan sadece bir kimseyle sınırlı kalmış olacaktı ama gaip sığasıyla yazıldıktan sonra sadece bu yazıya muhatap olan şahıs değil aynı zamanda bu şekilde davranan her kim varsa sevap alamayacak kimse haline gelmiş olacaktır.

---

[301] Parantez arası cümlelerle yapılan ıtnâb. bkz. İsmail Durmuş, a.g.m., (DİA), s. 216.
[302] İbn Manzûr, a.g.e., l. t. f md.; ez-Zebîdi, a.g.e., l. t. f md.
[303] el-Askerî, es-Sınâateyn, s. 392; el-Meydânî, a.g.e., c. I, s. 479; et-Taftazânî, a.g.e., c. I, s. 232-233; İsmail Durmuş, "İltifât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA*) (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000), c. XXII, s. 152.
[304] el-Beyhâkî, a.g.e., s. 146; Derubi, Cerar, a.g.e., c. I, s. 27.

1. 2. Beyân Yönünden Tevkî'ât

Beyân, bir anlamı değişik yollarla ifade etmenin usul ve kaidelerini inceleyen ilim dalıdır.[305] Bu ilim sayesinde bir anlam değişik yollarla ifade edilebilir. Böylece mânâ en etkili şekilde ortaya çıkarılmaya çalışılır. Tevkî'âtın konumu itibarıyla – ilk olarak devletin resmi yazışmalarında ortaya çıktığı göz önüne alınırsa- bir sözü en etkili şekilde muhatabının zihninde canlandırması gerekmektedir ki bu açıdan beyân ilmine dair konularla irtibatlı olması kaçınılmaz olmaktadır.

1. 2. 1. Teşbih

Teşbih sözlükte "*benzetmek*"[306] anlamında olup ıstılahta ise "*aralarında bir veya birden fazla vasıfta benzerlik bulunan iki şeyden birinin diğerine benzetilmesidir*".[307] Teşbih, övgü, yergi vb. konularda duyguları harekete geçirmedeki üstünlüğünden ötürü Arap ediplerce övülmüş bir sanattır[308]ki tevkî'âtta da oldukça sık kullanılmıştır.

Hz. Muaviye'nin yazmış olduğu şu tevkî'de teşbih sanatına başvurulduğunu görülmektedir.

"نَحْنُ الزَّمَان: مَنْ رَفَعْنَاهُ ارْتَفَع، وَ مَنْ وَضَعْنَاهُ اتَّضَعَ"

"Biz zamanız: Biz kimi yükseltirsek o yükselir, kimi de alçaltırsak o alçalır." [309]

"Biz kimi yükseltirsek o yükselir, kimi de alçaltırsak o alçalır" ifadesiyle siyasi otoritenin insanların bulundukları konuma olan etkisine ve bu etkinin önemine işaret eden Hz. Muaviye, bu güce sahip olan kendilerini zamana

[305] Câhız, el-Beyân ve't-tebyîn, c. I, s.82; Nasrullah Hacımüftüoğlu, "Beyân",*Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), c. VI, s. 22.
[306] İbn Manzûr, a.g.e., ş. b. h md.; ez-Zebîdi, a.g.e., ş. b. h md.
[307] Kazvînî, a.g.e., s. 164; et-Taftazânî, a.g.e., c. II, s. 19; el-Meydânî, a.g.e., c. II, s. 161; İsmail Durmuş, "Teşbih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011), c. XL, s. 553.
[308] Kazvînî, a.g.e., s. 164.
[309] Sealibî, a.g.e., s. 127; Safvet, a.g.e., c. II, s. 575; Derubi, Cerar, a.g.e., c. I, s. 31.

benzetmiştir. Zaman ise insanın doğumundan ölümüne kadar başından geçen bütün olayları kapsayan ve dolayısıyla insanın maddi ve manevi gelişmesinde önemli rol oynayan bir mefhumdur. Bu benzetmeyle Hz. Muaviye, sanki nasıl zaman insanın gelişiminde vazgeçilmez bir unsur olmuşsa otoriteyi ellerinde bulunduran kendilerinin de öylece vazgeçilmez bir unsur olduğunu belirtmiştir. Bu tevkî'de müşebbeh olan "نحن" (biz) ve müşebbeh bih olan "الزمان" (zaman) ifadeleri bulunup benzeme yönü ve edatı yer almadığı için teşbih-i beliğ[310] meydana gelmiştir

Velid b. Abdulmelik'in Haccâc'a yazmış olduğu şu tevkî'de de teşbihe örneklik vardır.

"لَأَجْمَعَنَّ المالَ جَمْعَ مَنْ يَعِيشُ أَبَدًا، وَلَأُفَرِّقَنَّهُ تَفْرِيقَ مَنْ يمُوتُ غَدًا"

"Muhakkak ki malı ebedi yaşayacak kimsenin topladığı gibi toplayacağım ve onu yarın ölecek kimse gibi dağıtacağım." [311]

Sahip olduğu malı harcama hususunda nasıl hareket edeceğini veciz bir şekilde açıklayan halife Velid'in yazmış olduğu bu tevkî'de teşbih-i beliğ vardır. Çünkü Velid kendisini malı toplama hususunda ebedi yaşayacak bir kimsenin malı toplamasına benzetirken, malı dağıtma hususunda da yarın ölecek bir kimsenin malını dağıtmasına benzetmiştir. Böylece Velid'in kendisi müşebbeh olurken, ebedi yaşayacak kimse ve yarın ölecek olan kimse ise müşebbeh bih konumundadır.

Ömer b. Abdulaziz'in kendi oğluyla ilgili gelen şikayet mektubuna vermiş olduğu cevapta da teşbih vardır.

"أَنْتُمَا فِي الحَقِّ سِيَّانٌ"

[310] Sadece müşebbeh ve müşebbehün bihin zikredildiği benzeme yönü ve edatın zikredilmediği teşbihtir. bkz. Ali Bulut, *Belagat*, ifav, 2014, İstanbul, s. 183.
[311] Derubi, Cerar , a.g.e., c. I, s. 31.

"Hak hususunda ikizsiniz"[312]

Bu sözde Halife Ömer oğlu hakkında şikâyette bulunan kimseye bir nevi teminatta bulunarak yapılacak davada her hangi bir usulsüzlüğe ve haksızlığa yer vermeyeceğini belirtmiş ve "سِيَّانٌ" ibaresiyle, hak karşısında oğlu ve davacı kimseyi ikize benzetilmiştir. Bu sözde "أَنْتُمَا" (siz ikiniz) müşebbeh, "سِيَّان" (ikiz) müşebbeh bih olup "فِي الحَقِّ" (hak hususunda) ifadesi ile benzeme yönü belirtildiği için teşbih-i mufassal bulunmaktadır.

1. 2. 2. Mecâz-ı Mürsel

Mecâz sözlükte "*yolu kat etmek ve kat edilen yol*" anlamlarına gelmektedir.[313] Istılahta ise hakiki manayı kastetmeye engel olan bir karine[314] bulunduğu için lafzın asıl anlamı dışında başka bir anlama delalet etmesine denir.[315] Mecâz-ı mürsel ise karinesi benzerlik dışında bir şey olan mecâzlardır.[316]Tevkî'lerde bu üslup sıkça rastlanmakta olup bu hususta ilk örnek kendinden Basra'da valilik binası yapmak için yüklü miktarda para isteyen valisine cevap yazan Hz. Muaviye'nin tevkî'sidir.

"أَ دَارُكَ بِالْبَصْرَةِ أَمْ البَصْرَةُ فِي دَارِكَ"

"Evin Basra'da mı (bulunuyor) yoksa Basra (halkı) senin evinde mi (yaşıyor)" [317]

Valisinin talep ettiği meblağı çok bulduğu anlaşılan Hz. Muaviye bu veciz cevabında istenilen paranın bütün Basra halkına yetecek miktarda olduğuna

[312] İbn Abdürabbih, a.g.e., c. IV s. 291; Safvet, a.g.e., c. II, s. 581; Derubi, Cera , a.g.e., c. I, s. 43.
[313] ez-Zebîdî, a.g.e., m. c. z md.
[314] Bu karine ya benzerlik ya da benzerlik dışı durumdur. Bk. Kazvînî, a.g.e., s. 202-203; et-Taftazânî, a.g.e., c. II, s. 91-93
[315] el. Cürcâni, *Esrâru'l- Belağa*, s. 350-351; Kazvînî, a.g.e., s. 202-203; et-Taftazânî, a.g.e., c. II, s. 91-93; İsmail Durmuş, "Mecâz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003), c. XXVIII, s. 217.
[316] Kazvînî, a.g.e., s. 202-203.
[317] Derubi, Cerar, a.g.e., c. I, s. 32.

işaret etmiş ve bu kadar paranın tek bir bina yapımında kullanılmasını hoş görmemiştir. Bu tevkîʿde geçen ikinci Basra kelimesi ile kastedilen "أهل بصرة" yani Basra halkıdır. Böylece bir yer zikredilerek içindeki kimseler mecaz olarak kastedilmiştir.

Yezid b. Muaviye'nin Ubeydullah b. Ziyad'a gönderdiği tevkîʿde:

" أَنْتَ أَحَدُ أَعْضَاءِ ابْنِ عَمِّكَ فَاحْرِصْ أَنْ تَكُونَ كُلَّهَا"

"Sen amcaoğlunun yardımcılarından birisin, tek yardımcı olmak için çaba göster." [318]

Yezid bu tevkîʿsinde valisini övmekte ama ondan daha çok gayret sarf etmesini istemekte ve böylece daha üst makamlara ulaşabileceğine işaret etmektedir. Nitekim Ubeydullah b. Ziyad Kufe valiliği esnasında Peygamber (a.s.)'in torunu Hz. Hüseyin'nin şehit edilmesinde önemli rol oynamış ve Yezid'in bu talebini tam manasıyla yerine getirmiştir.[319] Tevkîʿde geçen "أعضاء" kelimesi normalde uzuv, organ gibi anlamlara gelmektedir.[320] Ama Yezid bu kelime ile "organdan" ziyade "yardımcı" anlamını kastetmektedir. Mecâz sebebiyyet yönünden ötürü meydana gelmiştir. Çünkü uzuvlar insanın varlığına yardımcı olan olmazsa olmaz unsurlardır.

" ابْقِ لهم لُحُوماً يَعْقِدوا بها شُحُوماً"

"Onlar için et bırak ki onlar bununla yağlansın."[321]

Halife Abdulmelik valisi Haccâc'a bulunduğu bölgede nasıl hareket etmesi gerektiğini söylediği bu tevkîʿde yönetimdeki yumuşak tutumu ifade etme sadedinde لحوم (etler) kelimesini mecazen kullanmıştır. Bilindiği üzere

[318] Derubi, Cerar , a.g.e., c. I, s. 35.
[319] İbni Esîr, el-Kâmil, c. III, s. 160-170.
[320] İbn Manzûr, a.g.e., ʻa,z,v md.
[321] Derubi, Cerrar, a.g.e., c.I, s.37.

et insanın besin zincirinde oldukça önemli bir yeri işgal etmektedir. Bu söz ile sanki Haccâc'a nasıl yemeklerde etin bulunması normal bir durumsa insanlara da öylece herhangi bir baskıdan uzak, normal bir şekilde davranmasını istemiş böyle yapması bile zaten çok tedirgin olan bölgedeki insanları rahatlatacağını belirtmiştir. Yine insanların rahatlamasının mecaz olarak شحوم (yağlar) kelimesi ile ifade etmiştir.

Başka bir tevkî'de Mervan b. Muhammed Horasan'daki olaylar üzerine bölgedeki valisine aşağıdaki sözleri yazmıştır.

"الأمرُ مُضْطَرِبٌ وأَنْتَ نائمٌ وَأَنَا سَاهِرٌ"

"Durum sıkıntılı, sen uyuyorsun, bense uyanığım." [322]

Halife Mervan bu bölgede meydana gelen olayların oldukça tehlikeli boyutlara ulaştığını bildirdiği bu tevkî'sinde valisini gerekli tedbirler almadığı için kınamaktadır. Bu ifade de geçen "نائم" (uyuyan) ve "ساهر" (uyanık) ifadeleri gerçek anlamlarında kullanılmamışlardır. Çünkü burada kastedilen uyku veya uyanıklık hali olmayıp uyku halinin sebebiyet verdiği gaflet ve uyanıklık halinin sebep olduğu teyakkuz hali vurgulanmaktadır.

Hz. Ali (r.a)'a Rebia kabilesiyle ilgili gelen mektuba cevaben şu tevkî'yi yazmıştır:

"بقيّةُ السيفِ أَنْمَى عَدَداً"

"Kılıçlardan geri kalan (kurtulan), sayıca daha çok artar." [323]

Mağlup ettikleri Rebia kabilesi hakkında sanki makasların kestikleri saçların daha gür çıkması gibi ölümden kurtulan kimselerin daha çabuk çoğaldığına

[322] İbn Abdürabbih, a.g.e., c. IV, s. 293; Safvet, a.g.e., c. II, s. 584; Derubi, Cerar, a.g.e., c. I, s. 49.
[323] İbn Abdürabbih, a.g.e., c. IV, s. 288; Sealibî, a.g.e., s. 126-127; Derubi, Cerar, a.g.e., c. I, s. 30.

işaret eden Hz. Ali'nin bu tevkî'sinde geçen "السيف" (kılıç) ifadesi mecâzdır. Çünkü bu ifadeyle kastedilen kılıç değil kılıçların sebep olduğu ölüme işaret edilmiştir.

Hz. Muaviye kendisine bazı hususlarda kızan Abdullah b. Âmir'in[324] mektubuna cevaben şunları yazmıştır:

"بيتُ أُ مَيَّة فِي الجَاهِلِيَّةِ أَشْرَفُ مِنْ بيتِ حُبَيْب فَأَمَّا فِي الإِسْلَامِ فَأَنْتَ تَرَاهُ"

"Ümeyye'nin evi cahiliyede Hubeyb'in evinden daha şerefliydi, İslam döneminde ise bunu zaten görüyorsun."[325]

Kendisinin ve soyunun faziletiyle övünen Hz. Muaviye muhatabının eleştirilerine böyle cevap vermektedir. Tevkî'de yer alan "بيت أميّة" (Ümeyye'nin evi) lafzıyla kastedilen Ümeyye'nin evi değil orada yaşayan ev halkıdır. Dolayısıyla bir yer zikredilerek içindekiler kastedilmiş ve böylece mecâz-i mürsel meydana gelmiştir.

1. 2. 3. İstiâre

Sözlükte "*ödünç istemek, ödünç almak*"[326] anlamlarına gelen istiâre ıstılahta "*bir kelime veya terkibin mübalağa ve yorum gücü sağlamak için benzeşme ilgisiyle ve bir karineye dayalı olarak gerçek anlamı dışında kullanılmasıdır*".[327] Bu sanat hem maksadı açıkça söylemekten hem de teşbihten daha etkili olması nedeniyle bazı tevkî'lerde de yer almaktadır.

Halife Ömer b. Abdulaziz kalesini onarmak isteyen bir komutanına şu tevkî'yi yazmıştır:

---

[324] Abdullah b. Âmir b. Kureyz b. Hubeyb, Hz. Osman'ın anne tarafından akrabası bkz.: Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerim İbni Esîr, *Usdu'l-ğâbe fi marifeti Sahâbe*, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, yay. yok., 1994, c. III, s. 289.
[325] Derubi, Cerar, a.g.e., c. I, s. 31.
[326] ez-Zebîdi, a.g.e., a. v. r md.
[327] et-Taftazânî, a.g.e.,c. II, s. 100-103; el-Meydânî, a.g.e., c. II, s. 229; İsmail Durmuş, İskender Pala, "İstiâre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001), c. XXIII, s. 315

"حَصِّنْهَا وَنَفْسَكَ بِتَقْوَى اللهِ"

"Onu ve kendini Allah korkusuyla güçlendir." [328]

Kendisinden beşinci râşit halife olarak bahsedilen Halife Ömer b. Abdulaziz komutanına sanki bir yapıyı sağlamlaştırmanın en temel ilkesinin bu yapıyı yöneten ve burada bulunan kimselerin takvalarının artmasıyla gerçekleşebileceğini hatırlatmaktadır. Burada geçen "حصّن" fiili daha çok kale gibi yapıları onarmak, tahkim etmek için kullanılan bir kelimedir. Bu fiil "حسّن" (güzelleştir) fiilinin yerine geçen müşebbeh bih olup cümlede olduğu için istiâre-i tasrihiyyedir.[329] Bu istiâreyi gerçekleştiren bir fiildir ki bu şekilde olan istiâre ise istiâre-i tebeiyyedir.[330]

Yine bir kimseye nasihat etmek için yazdığı tevkî'de Ömer b. Abdulaziz şunları der:

"لو ذكرْتَ الموتَ شَغَلَكَ عن نَصِيحَتِكَ"

"Ölümü hatırlarsan, nasihati seni meşgul eder. (Yapacak başka bir şey bulamazsın)." [331]

Halife Ömer bu veciz söz ile nasıl bir durum olduğu ve sonrasında nelerin yaşandığı meçhul olan ölümün hatırlandığında insanlardaki dünyevi zevklerin son bulacaklarını dile getirmektedir. İnsanda bulunan şehevî arzuların freni mesabesinde olan ölümün hatırlanması Peygamber (a.s.)'in de tavsiye ettiği bir durumdur. O (a.s.) "أَكْثِرُوا ذِكْرَ هَادِمِ اللَّذَّاتِ" (lezzetleri tahrip eden

[328] Derubi, Cerar , a.g.e., c. I, s. 43.
[329] İstiâre-i Musarraha da denilen istiâre-i tasrihiyye benzetilen unsurun açık bir şekilde zikredildiği istiâre çeşitidir. bkz. İsmail Durmuş, a.g.m. ,(*DİA),* s. 316.
[330] İstiâre-i Musarraha da denilen istiâre-i tasrihiyye benzetilen unsurun açık bir şekilde zikredildiği istiâre çeşitidir. bkz. İsmail Durmuş, a.g.m. ,(*DİA),* s. 317.
[331] Derubi, Cerar, a.g.e., c. I, s. 44.

(acılaştıran ölümü) çokça anınız)[332] diyerek tevkî'deki anlama işaret etmektedir. Bu sözdeki istiâre ise ölümün nasihat vermesidir ki burada ölüm insana benzetilmiştir. Kendisine benzetilen (müşebbeh bih) insan, cümlede olmadığı için istiâre-i mekniyye[333], yine benzetilen bir isim olduğu için istiâre-i asliyedir.[334]

Yezid b. Velid Horasandaki valisine çıkan olaylar üzerine şu tevkî'yi yazmıştır:

"نَجَمَ أمرٌ أنتَ عَنْهُ نَائِمٌ وَمَا أَرَاكَ مِنْهُ أَوْ مِنّي بِسَلَامٍ"

"Bir iş ortaya çıktı ki sen ondan gafilsin, ya bu işten ya da benden kurtulacağını zannetmiyorum."[335]

Valisinin çıkan olaylardaki duruşunu beğenmeyen halife Yezid onu açık bir şekilde tehdit etmiş ve başarısız olması halinde bu işten zararlı çıkacağını ona hatırlatmıştır. Bu cümlede geçen "نجم" fiili yıldızların belirmesini ifade eden bir fiildir ve "ظهر" "ortaya çıktı" fiilinin yerine kullanılmıştır. Sanki var olan durum yıldızların gece karanlığında aşikâr biçimde ortaya çıkmasına benzetilmiştir. Bu durumda müşebbeh bih cümlede olduğu için istiâre-i tasrihiyye, fiil olduğu için istiâre-i tebeiyyedir.

Mervan b. Muhammed Horasandaki Ebu Müslim isyanından sonra valisine şunları yazmıştır:

"اِحْسِمْ ذَلِكَ التَّزَلْزُلَ مِنْ جِهَتِكَ"

"Bölgendeki depremi durdur."[336]

---

[332] İbn Mâce, Zühd, 31.
[333] Yanlızca benziyenle yapılan istiâredir. bkz. İsmail Durmuş, a.g.m. ,(DİA), s. 317.
[334] İsim ve masdarlarla yapılan istiâredir. bkz. İsmail Durmuş, a.g.m. ,(DİA), s. 317.
[335] İbn Abdürabbih, a.g.e., c. IV, s. 292; Safvet, a.g.e., c. II, s. 584; Derubi, Cerar, a.g.e., c. I, s. 49.

Bilindiği üzere Mervan son Emevi halifesi olup hilafetini dolayısıyla Emevi hanedanlığını bitiren Ebu Müslim'in isyanının hemen bitirilmesini istemiştir. Bu ifadede geçen "التزلزل" "deprem" kelimesi Horasan bölgesindeki çıkan isyanın yerine kullanılmış ve isyan depreme benzetilmiştir. Müşebbeh bih cümlede açık bir şekilde bulunduğu için istiâre-i tasrihiyye, yine müşebbeh bih isim olduğu için istiâre-i asliyyedir.

1. 3. Bedî Yönünden Tevkî'ât

Bedî ilmi beliğ olan bir sözün lafız ve mânâsını güzelleştiren usul ve yöntemlerinden bahseder.[337]Özellikle ilk dönem yazılan tevkî'lerde lafızların güzelliklerinden ziyade işlevselliğine dikkat edildiğinden bedî ilmine dair verilebilecek örnekler oldukça sınırlıdır.

1. 3. 1. Tıbâk

"طابق"(tâbeke) fiilinin masdarı olan tıbâk sözlükte "*iki şeyi üst üste koymak, kapağın tencerenin üstünü örtmesi*" gibi anlamlarda kullanılır.[338] Burada dikkat edilmesi gereken husus bu fiilin kullanıldığında genelde bir karşıtlık söz konusu olduğunun bilinmesidir. Istılahta ise muhassinât-ı maneviye bölümünden olup cümlede bir kelimenin zıt anlamlı başka bir kelimeyle kullanılmasına denir. Tıbâk için aynı zamanda mutabakât ve tezat da denilmektedir.[339] Tıbâk iki isim arasında olacağı gibi iki fiil arasında da olabilmektedir. Aşağıdaki tevkî'de iki isim arasında meydana elen tıbâk görülmektedir. Halife Hz. Ebu Bekir (r.a)'ın komutanı Halid b. Velid'e yazmış olduğu tevkî':

" اُدْنُ مِنَ المَوْتِ تُوهَبْ لَكَ الحَيَاةُ"

---

[336] Derubi, Cerar, a.g.e., c. I, s. 50.
[337] Kazvînî, Îzâh, c. II, s. 189; Suat Yıldırım, "Bedî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), c. V, s. 319.
[338] ez-Zebîdi, a.g.e., t. b. g md.
[339] et-Taftazânî, a.g.e., c. II, s. 207; el-Meydânî, a.g.e.,c. II, s. 229; İsmail Durmuş, "Tezat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012), c. XLI, s. 58.

"Ölüme yakınlaş ki, sana hayat verilsin." [340]

Hz. Ebu Bekir komutanına şehadeti hatırlatmak ve cesaretini arttırmak gibi nedenlerden ötürü yukarıdaki sözleri söylemiştir. Bu cümlede geçen "الموت" (ölüm) ve "الحياة" (yaşam) zıt anlamlı iki ismidir bu nedenle cümlede tıbâk meydana gelmiştir. Aşağıdaki tevkî' ise iki fiil arasında meydana gelen tıbâka örneklik teşkil etmektedir. Hz. Ömer(r.a) uygunsuz bir iş için kendisine mektup gönderen bir kimseye şunu yazmıştır:

"تَقَرَّبْتَ إِلَيْنَا بمَا بَاعَدَكَ مِنَ الرَّحْمَن، وَلَا ثَوَابَ لِمَنْ آثَرَ عَلَيْه"

"Bize, seni Rahman'dan uzaklaştıran bir şeyle yaklaştın, oysa bunu yapana değer verilmez."[341]

Bu tevkî'de yer alan "تقربت" (yakınlaştın) ve "باعدك" (uzaklaştıran) fiillerinde zıtlık mevcut olduğundan tıbâk oluşmuştur.

1. 3. 2. Mukâbele

Mukâbele bazı edebiyatçılar tarafından tıbâkın bir bölümü olarak görülse de pek çokları tarafından müstakil bir sanat olarak görülmüştür."قابل"(gâbele) fiilinin masdarı olan mukâbele sözlükte "yüz yüze gelmek, iki şeyi birbiriyle karşılaştırmak" anlamlarına gelmektedir.[342] Istılahta cümle içinde iki veya daha fazla kelime belirtildikten sonra sıralı bir şekilde bu kelimelerin zıtlarının zikredilmesine denir.[343] Tevkî'lerde bu edebî sanatla alakalı aşağıdaki örnekleri verebiliriz:

[340] Sealibî, a.g.e., s. 126; Derubi, Cerar, a.g.e., c. I, s. 25.
[341] el-Beyhâkî, a.g.e., s. 146; Derubi, Cerar, a.g.e., c. I, s. 27.
[342] İbn Manzûr, a.g.e., g. b. l md.
[343] Kazvînî, a.g.e., s. 259; el-Meydânî, a.g.e., c. II, s378; İsmail Durmuş, "Mukâbele", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006), c. XXXI, s. 101.

"نَحْنُ الزَّمَان: مَنْ رَفَعْنَاهُ ارْتَفَع، وَمَنْ وَضَعْنَاهُ اتَّضَع"

"Biz zamanız: Biz kimi yükseltirsek o yükselir, kimi de alçaltırsak o alçalır."[344]

Hz. Muaviye'nin yazmış olduğu tevkî'de "رفعناه" (yükseltiriz) ve "ارتفع" (yükselir) fiillerinden sonra onların zıtları olan "وضعناه" (alçaltırız") ve "اتّضع" (alçalır) fiilleri sıralı bir biçimde gelmiştir. Bu durumda mukâbele meydana gelmiştir.

"اُرْفُقْ بِهِمْ فَإِنَّهُ لَا يَكُونُ مَعَ الرِّفْقِ مَا تَكْرَهُ وَمَعَ الخُرقِ مَا تُحِبُّ"

"Onlara yumuşak davran, çünkü yumuşaklık hoşuna gitmeyecek şeyle birlikte olmaz, zorbalıkla hoşuna gidecek şeyin birlikte olmadığı gibi."[345]

Abdulmelik b. Mervan'ın yazmış olduğu tevkî'de geçen "الرفق" (yumuşaklık) ve "تكره" (hoşlanmadığın) bu ifadelerinden sonra bunların zıtları olan "الخرق" (sertlik) ve "تحب" (sevdiğin) kelimeleri sıralı bir şekilde gelmiş ve bu durumda mukâbele gerçekleşmiştir.

"أَمَّا بَعْدُ فَإِنَّهُ قَدْ كَثُرَ شَاكُوكَ وَقَلَّ شَاكِرُوكَ فَإِمَّا اعْتَدَلْتَ وَإِمَّا اعْتَزَلْتَ"

"Bundan sonra, hakkında şikayet edenler çoğaldı, sana teşekkür edenler ise azaldı, ya adaletli olursun ya da çekip gidersin."[346]

[344] Sealibî, a.g.e., s. 127; Safvet, a.g.e., c. II, s. 575; Derubi, Cerar , a.g.e., c. I, s. 31.
[345] Sealibî, a.g.e., s. 127; Safvet, a.g.e., c. II, s. 577; Derubi, Cerar , a.g.e., c. I, s. 36.
[346] Derubi, Cerar, a.g.e., c. I, s. 41.

Ömer b. Abdulaziz'in sözünde bulunan "كثر" (çok) ve "شاكوك" (şükreden) kelimelerinden sonra bunların zıtları olan "قلّ" (az) ve "شاكوك" (şikayet eden) kelimeleri sıralı bir şekilde gelmiş ve böylece mukâbele olmuştur.

"إِنْ كُنْتَ صَادِقاً أَثَبْنَاكَ وَإِنْ كُنْتَ كَاذِباً عَاقَبْنَاكَ وَإِنْ شِئْتَ أَقَلْنَاك"

"Eğer doğruysan seni ödüllendiririz, yok yalancıysan seni cezalandırırız, eğer istersen seni azlederiz."[347]

Abdulmelik b. Mervan'ın tevkî'sinde geçen "صادقا" ve "أثبناك" "doğru" ve "mükâfatlandırırız" kelimelerinden sonra "كاذبا" ve "عاقبناك" "yalan" ve "cezalandırırız" kelimeleri gelmiştir. Zıtlık olduğu için mukâbele meydana gelmiştir.

1. 3. 3. Cinâs

Cinâs kelimesi جانس fiilinin mastarı olup, sözlükte iki şeyin birbirine benzemesine denir.[348] Istılahta ise anlamları farklı, yazılış ve söylenişleri aynı veya benzer olan iki kelimenin bir ifadede birlikte bulunması suretiyle meydana gelen edebi sanatı ifade etmektedir.[349] Belagatçılar cinâsı vücûh-u erbaa olarak da bilinen dört özelliğe göre değerlendirmişler ve bunun neticesinde cinâsı tam ve nakıs olarak ikiye ayırmışlardır. Emeviler dönemine kadar olan süreçte tevkî'lerde nakıs cinas türü bulunmaktadır.

" اُحْكُمْ لَهُمْ بِآمَالِهِمْ الى انْقِضَاءِ آجَالِهِمْ"

[347] Derubi, Cerar, a.g.e., c. I, s. 37.
[348] İbn Manzûr, a.g.e., c. n. s md.
[349] el-Askerî, Sınâateyn, s. 321; et-Taftazânî, a.g.e.,c. II, s. 269; el-Meydânî, a.g.e.,c. II, s. 485; H. Kılıç, K. Yetiş, "Cinas", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993), c. VIII, s. 12.

"Onlara ömürleri boyunca istediklerini vermeni emrediyorum." [350]

Yezid b. Muaviye'nin Abdullah b. Cafer'in mektubuna yazmış olduğu cevapta cinâs bulunmaktadır. Bu tevkî'de geçen آمَالِهِمْ ve آجَالِهِمْ ifadelerinin harf sayısı ve harekesi aynıdır. Ancak bu iki kelimede bulunan ج ve م harflerinin mahreçlerinin farklı ve birbirinden uzak olmasından ötürü nakıs cinas meydana gelmiştir.

"أَمَّا بَعْدُ فَإِنَّهُ قَدْ كَثُرَ شَاكُوكَ وَقَلَّ شَاكِرُوكَ فَإِمَّا اعْتَدَلْتَ وَإِمَّا اعْتَزَلْتَ"

"Bundan sonra, hakkında şikayet edenler çoğaldı, sana teşekkür edenler ise azaldı, ya adaletli olursun ya da çekip gidersin."[351]

Ömer b. Abdülaziz'in yukarıdaki tevkî'sinde iki tane cinâs bulunmaktadır. شَاكُوكَ ve شَاكِرُوكَ kelimelerinin sayıları aynı olmasa da harf ve harekeleri aynı olması sebebiyle nakıs cinâs meydana gelmiştir. اعْتَدَلْتَ ve اعْتَزَلْتَ kelimeleri de hem sayı hem de harekeleri aynı olması sebebiyle cinâs meydana gelmiş ancak bu kelimelerde bulunan د ve ز harflerinin mahreçleri uzak olduğu için nakıs cinas olmuştur.

1. 3. 4. Seci

Seci sözlükte kuşların tek bir nağmeyle ötmesi, dişi develerin uzun ses çıkarmasına denmektedir.[352] Istılahta ise nesirdeki iki fasılanın birbiriyle uyumlu olmasına denmektedir.[353]Nesirdeki secinin nazımdaki kafiye gibi olduğu söylenir. Emeviler dönemi de dâhil olmak üzere yazılan tevkî'lerde

[350] İbn Abdürabbih, a.g.e.,c. IV, s. 289; Sealibî, a.g.e.,127; Safvet, a.g.e.,c. 2, s. 576; Derubi, Cerar , a.g.e., c. I, s. 34.
[351] Derubi, Cerar , a.g.e., c. I, s. 41.
[352] İbn Manzûr, a.g.e., s. c. 'a md.
[353] el-Meydânî, a.g.e., c. II, s. 503; et-Taftazânî, a.g.e.,c. II, s. 286-287; İsmail Durmuş, "Seci", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993), c. XXXVI, s. 273

oldukça nadir secili ifadeler bulunmaktadır. Abdulmelik b. Mervan'ın yazmış olduğu tevkî'de buna örneklik teşkil etmektedir.

"إِنْ كُنْتَ صَادِقاً أَثَبْنَاكَ وَإِنْ كُنْتَ كَاذِباً عَاقَبْنَاكَ وَإِنْ شِئْتَ أَقَلْنَاكَ"

"Eğer doğruysan seni ödüllendiririz, yok yalancıysan seni cezalandırırız, eğer istersen seni azlederiz."[354]

Burada geçen cümleleri incelediğimizde son fasılalarda geçen أَثَبْنَاكَ، عَاقَبْنَاكَ ve أَقَلْنَاكَ gibi kelimeler vezin ve kafiye açısından benzerdir. Aynı zamanda إِنْ كُنْتَ صَادِقاً ve إِنْ كُنْتَ كَاذِباً sözleri de vezin ve kafiye açısından benzerdir. Böylece murassa seci[355] meydana gelmiş olmaktadır.

1. 3. 5 İktibâs

Sözlükte ilim almak, ateş yakmak üzere bir yerden kor almak gibi manalara gelen iktibas[356], ıstılahta ise şiir veya nesirde meşhur bir sözü alıntı yaptığını bildirmeden söylemesine denir.[357] Bu meşhur söz ayet ve hadis olabileceği gibi meseller, hikmetli sözler de olabilmektedir. Bu sözlerin çok az değiştirilmesi ise caizdir. Halifeler veya komutanlar tevkî'lerinde genellikle sadece ayetin veya hadisin tek kendisini yazmakla yetindikleri için iktibas örnekleri oldukça azdır. İktibasa örnek olarak son devir Emevi komutanlarından olup Kâhine adında bir kadının tutsağı olan Yezid b. Halid'in, Mısır valisine yazmış olduğu aşağıdaki tevkî' verilebilir.

[354] Derubi, Cerar , a.g.e., c. I, s. 37.
[355] İki ibaredeki lafızların çoğunun veya hepsinin hem vezin hem de kafiye açısından aynı olmasıdır. bkz. İsmail Durmuş, a.g.m., *(DİA),* s.275.
[356] İbn Manzûr, a.g.e., k. b. s md.
[357] et-Taftazânî, a.g.e., c. II, s. 323; el-Meydânî, a.g.e., c. II, s. 532.

"إِنَّ البَرْبَرَ مُتَفَرِّقُونَ لَا رَأْيَ لَهُمْ، وَلَا نِظَامَ عِنْدَهُمْ، وَإِنَّمَا اُبْتُلِينَا بِأَمْرٍ أَرَادَ اللهُ عَزَّ وَجَلَّ أَنْ يُكْرِمُ بِهِ مَنْ مَضَى مِنَّا بِدَرَجَةِ الشَّهَادَةِ، فَاطْوِ الْمَرَاحَلَ وَجِدَّ فِي السَيْرِ ،فَإِنَّ الأَمْرَ لِلّهِ وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بالله"

"Berberiler parçalanmış durumdadırlar ne bir görüşleri ne de nizamları vardır. Bizler ise bazımızın şehadet derecesine ulaşarak Allah'ın kendilerine ikramda bulunmak istediği bir işle imtihan olunduk. Aşamaları hemen kat et ve işinde ciddi ol. İş Allah'ındır ve güç ve kuvvet ancak onundur."[358] Görüleceği üzere bu tevkî'de yer alan ولا حول ولا قوة إلا بالله ifadesi[359] Peygamber (a.s.)'nin hadisinden iktibas edilmiştir.

2. TEVKÎ'ÂT VE İKTİBÂSLAR

Tevkî'âtın en önemli şartlarından birisi maksadı en etkili ve kısa şekilde muhataba ulaştırmaktır. Dolayısıyla tevkî'lerde sözleriyle insanları cezbeden, cevâmiu'l-kelim özelliğine sahip Kur'ân ayetlerinin, Peygamber (a.s.)'den sâdır olan sözlerin ve topluma mâl olmuş mecâz ifadelerin kullanılması da kaçınılmaz olmaktadır.

2. 1. Ayet

Bilindiği üzere Peygamber(a.s.) döneminden itibaren Arap edebiyatında Kur'ân ayetlerinin önemli etkisi bulunmaktadır. Hatta Arap edebiyatı Kur'ân'la yeniden doğmuştur denilebilir. Arap edebiyatının bir unsuru olarak kabul edebileceğimiz tevkî'at ile ayetler arasında da çok yakın münasebet bulunmaktadır. Zira ilk dönem tevkilerinde ayetlere çok sık atıflar yapılması hatta bazı tevkilerde yalnız ayetlerle iktifa edilmesi bu münasebeti göstermesi bakımından önemlidir. Sözlerinin icazlı olması ve

[358] Derubi, Cerar , a.g.e., c. II, s. 209.
[359] Buhari, Ezan, 7; Ebu Davud, Salat, 36.

muhatabın, verilen cevabı en iyi şekilde anlayabilmesi hususu tevkîʿâtın en önemli şartlarından birisi olduğu göz önüne alındığında da bu şartı en iyi bir şekilde yerine getirebilecek olan ayetlerden faydalanılması kaçınılmaz olacaktır.

Amr b. As ile Muaviye arasında cereyan eden aşağıdaki tevkîʿ örneği bu ilişkinin mahiyeti hakkında bizlere ışık tutmaktadır. Hz. Amr b. As, Hz. Muaviye'den Ma'kil nehrini Abdullah b. Kureyb'e tahsis etmek için izin istemesi üzerine Muaviye ona cevaben şu ayeti yazmıştır:[360]

"قَدْ سَاَلَهَا قَوْمٌ مِنْ قَبْلِكُمْ ثُمَّ اَصْبَحُوا بِهَا كَافِرِينَ" [361]

"Sizden önceki bir millet o tür şeyleri sordu da sonra o yüzden kâfir oldu."[362]

Tevkîʿ olarak verilen ayeti ve söz konusu bu vâkıayı daha iyi tahlil edebilmek için kendisinden önceki ayeti de (sibak) değerlendirmemiz gerekmektedir. Önceki ayette: "Ey iman edenler! Açıklanırsa hoşunuza gitmeyecek olan şeyleri sormayın. Eğer Kur'ân indirilirken onları sorarsanız

[360]Derubi, Cerrar, a.g.e., c. I, s. 32.
[361]Mâide: 5/102.
[362]Ayeti nahiv açısından incelediğimizde şu durumlar karşımıza çıkmaktadır.
1- 101. ayette لا تسئلوا عن أشياء şeklinde bir ibare geçmekte olup سئل fiili عن harfi ceri ile kullanılmışken akabindeki ayette aynı fiil قد سالها قوم من قبلكم şeklindedir. Bazı müfessirler bu ifadenin قد سال عنها şeklinde olması gerektiğini belirterek ayetteki ifade şekli hakkında şunları söylemektedirler.
a: 102. ayette geçen ها zamiri 101. ayette bulunan أشياء (soru sorulan şeyler) ifadesine râcî olmayıp direk sorma ameliyesine râcîdir ki 102. ayetteki önceki toplulukların kafir olmalarının sebebinin, hakkında soru sorulan şeylerden ziyade bizzat sorma isteklerinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.
b: Önceki topluluklar peygamberlerinden mucize talep etmişlerdir. Oysa Peygamber(a.s)'in ashabı bir talepten ziyade bir şeyin vasfı hakkında bilgi edinmek istemiştir ki eylem değiştiğinden ayetlerdeki üslup da değişmiştir. (Fahruddin er-Razi Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer b. Hasan, Mefâtîhu'l-Ğayb, Dâru ihyâi'l-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1999, c. XII, s. 445; ez-Zemahşerî, Ebü'l-Kāsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, el-Keşşâf, Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003, c. I, s. 670.)
2- قد سألها قوم من قبلكم ifadesindeمن قبلكم sözü قوم kelimesinin sıfatı olmayıp سأل fiilinin müteallakıdır. Çünkü zaman zarfı bir varlığın sıfatı, hâli veya haberi olamaz. Hal böyle olunca ayetin anlamı, "sizden önceki bir kavmin istemesi" değil, "bir kavmin sizden önce istemesi" şeklinde olmalıdır. (Nâsıruddîn Ebu Said Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Tevîl, (thk. Muhammed Abdurrahman), Dâru ihyâi'l-turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1997, c. II, s. 140.)

size açıklanır. Allah onları bağışlamıştır. Allah çok bağışlayıcıdır, aceleci değildir."[363] buyurulmaktadır.

Her iki ayetin nüzul sebebi olarak şu iki durum rivayet edilmektedir. İlki hac ayetleri nazil olduğunda bir kişinin bundan sonra her sene haccın farz olup olmadığını sorması ikinci rivayet ise; Peygamber (a.s.)'ın minberde iken cemaatten bir takım kimselerin "babam kim? devem nerede?" gibi sorular sorması üzerine bu ayetlerin indirildiğidir.[364]Rivayetler doğrultusunda gereksiz soru ve isteklerde bulunmanın bir kavmi nankörlüğe sevk ettiği ve böylelikle de yaptıkları bu davranışın onları küfre düşürdüğü vurgulanmaktadır. Muaviyenin Amr b. As'ın söz konusu talebine binaen tevkide bu ayeti kullanması tamamen bilinçli bir tercihin sonucudur. Böylelikle Hz. Muaviye, Hz. Amr b. As'ın bu teklifini açıklandığı takdirde hoşa gidilmeyecek bir istek olarak değerlendirmiş ve bu istek sonucunda istenmeyen durumlarla karşılaşılabileceği için reddetmiştir.

Dikkat edilmesi gereken bir diğer mevzu da nehrin adının nispet edildiği Ma'kil'in kimliği ve nehrin durumudur. Acaba Hz. Muaviye'nin böyle bir ayeti yazmaya sevk eden amil; adı bu nehre nispet edilen Ma'kil'in kötü şöhretli bir kimse olma ihtimali veya bizzat nehirle ilgili önceden menfi bir durumun yaşanmış olması gibi bir sebebin varlığı mıdır? Yoksa bu ayet, yukarıda da ifade edildiği üzere bu iki ihtimalden tamamen bağımsız ve söz konusu talebin meşru olmadığını özlü biçimde ifade etmek için mi kullanılmıştır?

Mezkür şahsın biyografisine dair yazılan eserlere baktığımızda adının, Ma'kil b. Yesar b. Abdullah olup Peygamber(a.s.)'in ashabından olduğunu görürüz. Nehre adının verilmesinin sebebi olarak ise kaynaklarda iki ihtimalden bahsedilmektedir. Ya Hz. Ömer Basra'ya bir nehir yatağı yapılması emrini verip bunun için de Ma'kil'in görüşünden faydalanılmasını emrettiğinden ya da Hz. Muaviye zamanında nehrin ağzının açılışında

[363]Mâide: 5/101.
[364]Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Basrî el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, c. II, s. 70.

teberrüken bulunduğundandır.[365] Kaynaklarda nehirle ilgi önceden herhangi olumsuz durumdan da bahsedilmemektedir. Dolayısıyla gerek Mak'il'in kişiliği gerekse de nehirle ilgili önceden menfi bir durumun olmaması bizi üçüncü ihtimale yönlendirmektedir ki o da Hz. Muaviye'nin nehri kullanmak isteyen kimsenin izin verildikten sonraki durumundan endişe etmesidir.

"فَلَا تَأْسَ عَلَى الْقَوْمِ الْفَاسِقِينَ"

"Artık sen yoldan çıkmış toplum için üzülme!"[366]

Komutan Müslim b. Ukbe, Yezid b. Muaviye'ye Harre ehlinin tutumunu anlatan mektubunu gönderince cevap olarak Yezid, Maide suresinin 26. ayetinin bir bölümünü teşkil eden yukarıdaki ibareyi yazmıştır. Ayetin tamamı ise şöyledir: " قَالَ فَإِنَّهَا مُحَرَّمَةٌ عَلَيْهِمْ اَرْبَعِينَ سَنَةً يَتِيهُونَ فِي الْاَرْضِ فَلَا تَأْسَ عَلَى الْقَوْمِ الْفَاسِقِينَ" (Allah buyurdu ki: "Öyleyse onlar yeryüzünde şaşkın şaşkın dolaşmak üzere oradan (kutsal topraklar) kırk yıl mahrum bırakılmışlardır. Artık sen yoldan çıkmış toplum için üzülme!)[367]

Buradan da anlaşılacağı üzere ayet Musa (a.s.)'a isyan eden İsrail oğullarının durumunu anlatmak için nazil olmuştur. İsrail oğullarının durumu ile Harre ehlinin durumu arasındaki bağlantı ise şu şekildedir. İslam tarihine Harre olayı olarak geçen vakıa Yezid'in Hz. Hüseyin'i şehit etmesinden sonra Medine ahalisinin isyan etmesi ile başlamıştır. Bunun üzerine Yezid, Müslim b. Ukbe komutasında bir orduyu Medine'ye göndermiş ve Medinelilerin Yezid'e kul ve köle olma şartıyla biat etmelerini istemiştir. Bunu reddeden Medineliler savaşmışlar ve yenilmişlerdir. Harre ise Medine'nin girişindeki taşlık bölgeye verilen isimdir. Buna göre Yezid kendisine isyan eden Medinelileri Musa(a.s.)'a isyan eden İsrailoğulları gibi görmüş ve komutanından bu kimselere acımamasını ve durum ne gerektiriyorsa onu

[365] Şihâbuddîn Ebû Abdullah Yakut b. Abdullah el-Hemevî, *Mucemu'l-buldan*, Dâru sâdır, Beyrut, 1995, c. V, s. 323-324.
[366] Maide: 5/26.
[367] el-Mâide:5/26.

yerine getirmesini emretmiştir. Nitekim tarihçilerin belirtmiş oluklarına göre Müslim, içinde pek çok sahabenin bulunduğu Medine'yi üç gün talan ettirmiş ve Medine tarihinde eşine ender rastlanan zulümler yapılmıştır.[368]

Abdulmelik b. Mervan'ın ordu komutanı ordusundaki askerin çokluğundan bahsettiğinde ona şu tevkî'yi yazmıştır.[369]

"اِنْ يَنْصُرْكُمُ اللهُ فَلَا غَالِبَ لَكُمْ" [370]

"Allah size yardım ederse artık sizi yenecek hiçbir kimse yoktur."[371]

İbare ayetin başında bulunmaktadır. Tamamı: "اِنْ يَنْصُرْكُمُ اللهُ فَلَا غَالِبَ لَكُمْ وَاِنْ يَخْذُلْكُمْ فَمَنْ ذَا الَّذِي يَنْصُرُكُمْ مِنْ بَعْدِهِ وَعَلَى اللهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ" (Allah size yardım ederse, artık size üstün gelecek kimse yoktur. Eğer sizi bırakıverirse ondan sonra size kim yardım eder? Müminler ancak Allah'a güvenip dayanmalıdırlar) şeklindedir. Bu ifadenin ilk kısmını müfessirler Bedir zaferi, ikinci kısmını ise Uhud mağlubiyetiyle yorumlamışlardır.[372]Böylelikle halife Abdulmelik ayetle komutanına müslümanların Bedir'de sayıları az olmasına rağmen Allah'ın yardımıyla başarıya ulaştığını hatırlatmış ve komutanını savaşa teşvik etmiştir.

---

[368] Ebu'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem İzzuddînİbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, Beyrut, 1997, c. III, s. 211; Şemsuddîn Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslam ve Vefâyâtu'l-meşâhîri ve'l-âlam*, Dâru'l-kutubi'l-Arabî, Beyrut, 1993, c. V, s. 23; Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1986, c. VI, s. 233.

[369] Derubi, Cerrar, a.g.e., c. I, s. 37.

[370] Âl-i İmran: 3/160.

[371] Ayeti nahiv açısından incelediğimizde ayetin devamında yer alan و إن يخذلكم فمن ينصركم من بعدهifadesinde geçen بعدهمنlafzındaki zamirin nereye râcî olduğu sorunu ile karşılaşırız. Bununla ilgili iki yorum yapılmıştır. İlki خذلانه yani Allah'ın terk etmesine râcîdir. O zaman anlam "Allah'ın terketmesinden sonra size kim yardım eder" şeklindedir. İkinci olarak bizzat Allah'a râcîdir ki aynı şu sözde olduğu gibi: ليس لك من يحسن إليك من بعد فلانBundan sonra sana iyilik yapacak yoktur.) Bu durumda anlam: "Allah'tan sonra size kim yardım edecek" şeklindedir. (Fahruddin er-Râzi,a.g.e.,c. IX, s. 411; el-Beyzâvî, a.g.e., c. II, s. 45; ez-Zemahşerî, a.g.e., c. I, s. 423.)

[372]Fahruddin er-Râzi,a.g.e., c. IX, s. 411; el-Beyzâvî, a.g.e.,c. II, s. 45.

Süleyman b. Abdulmelik kendisine isyan eden Kuteybe b. Müslim'e bir mektup göndermiştir. Kuteybe, mektuba tevkî' olarak şu ayeti yazarak cevap vermiştir:[373]

" وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ"

"Sonuç, Allah'a karşı gelmekten sakınanlarındır."[374]

Kuteybe'nin kullandığı ifade Kuran-ı Kerimde iki ayette geçmekte olduğu için bu tevkiyi her iki ayetin siyak ve sibakı çerçevesinde yorumlamak gerekmektedir. Bu ifade ilk olarak Araf suresinin 128. ayetinde geçmekte olup: "قَالَ مُوسٰى لِقَوْمِهِ اسْتَعِينُوا بِاللهِ وَاصْبِرُوا اِنَّ الْاَرْضَ لِلهِ يُورِثُهَا مَنْ يَشَآءُ مِنْ عِبَادِهِ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ" (Musa kavmine dedi ki: Allah'tan yardım isteyin ve sabredin. Şüphesiz ki yeryüzü Allah'ındır. Kullarından dilediğini ona varis kılar. Sonuç ise muttakilerindir)[375] şeklindedir.

Sanki bu ayetle Kuteybe halifeye, yeryüzünün bir zümrenin değil bilakis Allah'ın mülkiyetinde olduğunu hatırlatmakta ve kendisini muttakilere nispet ederek sonuçta kendisinin başarıya ulaşacağını iddia etmektedir. Ayrıca mezkûr ayeti Musa (a.s.) söylediği için, Kuteybe'nin halifeyi Musa (a.s.)'nın düşmanı Firavun'a benzettiği de ihtimal dâhilindedir.

İkinci olarak ise bu ifade Kasas suresinin 83. ayetinde geçmekte olup: "تِلْكَ الدَّارُ الْاٰخِرَةُ نَجْعَلُهَا لِلَّذِينَ لَا يُرِيدُونَ عُلُواً فِي الْاَرْضِ وَلَا فَسَاداً وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ" (İşte ahiret yurdu! Biz onu yeryüzünde böbürlenmeyi ve bozgunculuğu arzulamayan kimselere veririz. Sonuç ise muttakilerindir)[376] şeklindedir. Bu ayetin anlamı göz önüne alındığında ise Kuteybe, Halife Süleyman'ı yeryüzünde böbürlenen ve bozgunculuk çıkaran bir kimsenin durumuna

[373]Derubi, Cerrar, a.g.e., c. I, s. 40.
[374] Araf: 7/128 ve Kasas: 28/83.
[375] Araf: 7/128.
[376] Kasas: 28/83.

benzetmiş ve bu dünyada olmasa bile ahiret yurdunda üstün olacak olanın kendisi olacağını ifade etmiştir.

Halife Süleyman ise Kuteybe b. Müslim'e cevaben şu ayeti yazmıştır:

"وَاِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا لَا يَضُرُّكُمْ كَيْدُهُمْ شَيْئًا"

"Eğer sabreder ve sakınırsanız, onların tuzağı size hiçbir zarar vermez."[377]

Bu ayet Ali İmran suresinin 120. ayetinin bir bölümü olup ayetin tamamı: "اِنْ تَمْسَسْكُمْ حَسَنَةٌ تَسُؤْهُمْ وَاِنْ تُصِبْكُمْ سَيِّئَةٌ يَفْرَحُوا بِهَا وَاِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا لَا يَضُرُّكُمْ كَيْدُهُمْ شَيْئًا اِنَّ اللّٰهَ بِمَا يَعْمَلُونَ مُحِيطٌ" (Size bir iyilik ulaşınca buna üzülürler, başınıza bir kötülük gelince de bundan dolayı sevinirler. Eğer sabreder ve korunursanız, onların tuzakları size hiçbir zarar veremeyecektir. Şüphesiz Allah, onların bütün yaptıklarını çepeçevre kuşatmıştır)[378] şeklindedir. Ayette müminlere haset besleyen kimselerin Yahudi veya münafık olduğu belirtilmiştir.[379] Bu kimselerin özellikleri bir önceki ayette de şöyle belirtilmiştir: "Sizler, onları seviyorsunuz fakat onlar sizi sevmezler. Siz bütün kitaplara inanırsınız. Sizinle karşılaştıkları zaman: Biz de inanıyoruz! derler. Birbirleriyle baş başa kaldıkları zaman ise size karşı öfkelerinden ötürü parmaklarını ısırırlar…"[380]

Bu ayetlerin tümünü göz önüne aldığımızda Halife Süleyman, Kuteybe'yi, müminlerin kendisini sevmelerinden dolayı kıskançlık duyan ve onların (müminlerin) başlarına kötü bir şey gelmesine sevinen Yahudi veya münafıklara benzetmiştir. Aynı şekilde Kuteybe'nin yapabileceği olumsuz hareketlerin ise kendisine bir zarar veremeyeceğini çünkü Allah'ın

[377] Derubi, Cerrar, a.g.e., c. I, s. 40.
[378] Âl-i İmran: 3/120.
[379] Ebu'l-LeysNasr b. Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî, Baru'l-Ulûm, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1993, c. I, s. 295.
[380] Âl-i İmran: 3/119.

sabredenleri ve muttaki kimseleri koruyacağına dair vaadini hatırlatıp kendisinin de sabreden ve muttakilerden olduğunu belirtir.

Başka bir tevkî'de Ömer b. Abdulaziz Kufe valisine, kendi yapmış olduğu uygulamanın aslının Hz. Ömer'e ait olduğunu belirterek şu ayeti yazmıştır:[381]

"أُولَٰئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللهُ فَبِهُدٰيهُمُ اقْتَدِهْ"

" İşte onlar (peygamberler), Allah'ın hidayete erdirdiği kimselerdir. Şu halde onların rehberliğine uy."

Ayetin tamamı şöyledir: "أُولَٰئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللهُ فَبِهُدٰيهُمُ اقْتَدِهْ قُلْ لَآ اَسْئَلُكُمْ عَلَيْهِ اَجْراً اِنْ هُوَ اِلَّا ذِكْرٰى لِلْعَالَمِينَ" (İşte onlar (peygamberler), Allah'ın hidayete erdirdiği kimselerdir. Şu halde onların rehberliğine uy. De ki: "Ben, bu görevimden dolayı hiçbir karşılık istemiyorum; bilinsin ki bu, bütün insanlığa bir öğütten ibarettir.)[382] Görüleceği üzere Halife Ömer b. Abdulaziz kendi uygulamasını, icraatları İslam toplumu tarafından genel kabul gören Hz. Ömer'e nispet etmiş ve Kur'an'dan da bir ayet getirerek bu uygulamanın meşruiyetini iyice perçinlemek istemiştir. Hatta ayetin tamamı düşünüldüğünde yapmış olduğu icraat karşısında hiçbir dünyalık beklemediği de anlaşılabilir.

Burada dikkat edilmesi gereken bir diğer husus da ayette geçen "bunlar" ifadesiyle kimlerin kastedildiğidir. Müfessirlerin çoğunluğu önceki ayetleri de göz önünde bulundurarak "bunlar"dan kastın "peygamberler" olduğu kanaatindedirler. Yani "Bunlar (peygamberler) Allah'ın hidayet ettiği kimselerdir" şeklinde yorumlamışlardır. Ancak bazı müfessirler bu yorumu reddetmekte, bir önceki ayeti[383] de delil getirerek burada uyulması gereken

[381] Derubi, Cerrar, a.g.e., c. I, s. 41.
[382] Enam: 6/90.
[383] "أُوْلَٰئِكَ الَّذِينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنُّبُوَّةَ فَاِنْ يَكْفُرْ بِهَا هٰٓؤُلَاءِ فَقَدْ وَكَّلْنَا بِهَا **قَوْماً** لَيْسُوا بِهَا بِكَافِرِينَ" (İşte onlar kendilerine kitap, hüküm ve peygamberlik verdiğimiz kimselerdir. Bunlar ona inanmayacak olurlarsa, yerlerine onu inkâr etmeyen bir **topluluğu** getiririz)

kimselerin peygamberlerden ziyade bu hakikati reddetmeyecek bir topluluğun; yani peygamber ve sahabe nesli olduğunu söylemektedirler.[384] Öyle görülüyor ki Ömer b. Abdulaziz'de bu ayeti Hz. Ömer'e tâbii olduğunu belirmek için kullandığından "bunlar" ifadesini Medine ehli olarak yorumlamıştır.

Yezid b. Abdulmelik kendisine ulaşan bir şikâyet mektubuna cevap olarak şu ayeti yazmıştır:[385]

"وَسَيَعْلَمُ الَّذينَ ظَلَمُوا اَيَّ مُنْقَلَبٍ يَنْقَلِبُونَ"

"Zulmedenler hangi akıbete uğrayacaklarını göreceklerdir."[386]

Diğer tevkî'lerde olduğu gibi burada geçen ifade de ayetin bir parçasını teşkil etmekte olup ayetin tamamı şöyledir: "اِلَّا الَّذينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَذَكَرُوا اللهَ كَثيراً وَانْتَصَرُوا مِنْ بَعْدِ مَا ظُلِمُوا وَسَيَعْلَمُ الَّذينَ ظَلَمُوا اَيَّ مُنْقَلَبٍ يَنْقَلِبُونَ" (Ancak iman edip, iyi ameller işleyenler, Allah'ı çok çok ananlar ve haksızlığa uğratıldıklarında kendilerini savunanlar müstesna; haksızlık edenler hangi akibete döndürüleceklerini yakında bileceklerdir.)[387]

Müfessirler ayette geçen zalim kimseden kastın kim olduğu hususunu tartışmışlardır. Kimileri ayetin bu kısmının, surede Peygamber (a.s.)'e kâhin ve şair diyen kâfirlere cevap mahiyetinde olduğunu dolayısıyla buradaki "onlar" ifadesiyle kâfirlerin kastedildiğini belirtirken, bir kısmı da ayetin sibakında şairler hakkında bilgi verildiği dolayısıyla "onlar" ifadesiyle "şairler"in kastedildiğini belirtmişlerdir.[388] Tevkî'de bu ayeti zikretmekle Yezid b. Muaviye kendisine şikâyette bulunan kimseye müsterih olmasını çünkü haksızlık yapan kişiyi cezalandıracağını ima etmektedir. Yukardaki

[384] et-Taberî, a.g.e., c. XI, s. 519.
[385] Derubi, Cerrar, a.g.e., c. I, s. 45.
[386] Şuara: 26/227.
[387] Şuara: 26/227.
[388] Fahruddin er-Râzi,a.g.e.,c. XXIV, s. 539

açıklamaları dikkate aldığımızda mezkûr kişiye haksızlık yapan kimsenin şair olması ihtimali de ortaya çıkabilir.

"إنَّ آخَرَ آيَةٍ نَزَلَتْ:"وَاتَّقُوا يَوْماً تُرْجَعُونَ فِيهِ اِلَى اللهِ"

"Muhakkak son inen ayet: Öyle bir günden sakının ki, onda Allah'a döndürüleceksiniz."[389]

Ömer b. Abdülaziz bir uygulamasına kızdığı valisine yukarıdaki tevkî'yi yazmıştır.[390] Ayetin tamamı şu şekildedir: "وَاتَّقُوا يَوْماً تُرْجَعُونَ فِيهِ اِلَى اللهِ ثُمَّ تُوَفّٰى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ" (Öyle bir günden korkunuz ki, o gün Allah'a döndürüleceksiniz. Sonra da herkese kazancı tamamıyla ödenecek ve hiç kimse haksızlığa uğramayacaktır.)[391] Ayetin sibakında faiz yiyenler ve mali açıdan müslümanlara zulmedenler kınanmaktadır.[392] Her ne kadar tevkî'de halife Ömer b. Abdulaziz'in hangi uygulamasından ötürü valisine kızdığı ifade edilmiyorsa da bu ayetin tevkide geçmesi, valinin yapmış olduğu mali bir hatadan hoşnut olmadığını söyleyebiliriz.

---

[389] Derubi, Cerrar, a.g.e.,c. I, s. 44

[390] Tevkî'de de belirtildiği üzere pek çok müfessir Bakara suresinin seksen birinci ayetinin başında yer alan bu ifadeleri Kur'an'ın son inen ayeti olarak kabul etmişlerdir. Ayetle ilgili diğer tartışılan hususlar ise şöyledir:

a: Ayette geçen تُرْجَعون kelimesi تَرْجِعون ve يرجعون şeklinde de okunmaktadır. Zira تَرْجِعون lazım olurken, تُرْجَعون müteaddî olmuştur ve anlamda buna göre şekillenmektedir. (Fahruddin er-Râzi, a.g.e., c. 7, s. 87) Aynı şekilde bu fillerin "te" ile yani muhatap sığası ile başlaması cümledeki va'z ve uyarıyı pekiştirirken "ya" ile yani ğâib sığası ile başlaması müslümanlar için bir yumuşaklık olarak yorumlanmıştır. Şöyle ki her ne kadar ilk hitap müslümanlara olsa da o gün bütün insanlar için dönüş günü olduğu hatırlatılmakta ve ilk hitaptaki tekit hafifletilmektedir. (İbni Atiye, a.g.e., c. I, s. 378) Yine bu fiilin "ya" ile başlayarak okunması muhatap sığadan ğaib sığaya geçiş olur ki bu da iltifat sanatını meydana getirmektedir. (ez-Zemahşerî, a.g.e., c. I, s. 319.)

b: يوماً kelimesi zarf olduğu için değil, mefûlunbih olduğu için mansup olmuştur. Yani korkmak emri kıyamet gününde yerine getirilecek olan bir emir değildir. Korkmak dünya hayatında uygulanacak bir emirdir ve kıyamet günü için hazırlanmak kastedilmiştir. Öyleyse anlam "öyle bir günde korkunuz" değil "öyle bir günden korkunuz" şeklinde olmalıdır. (Fahruddin er-Râzi,a.g.e., c. VII, s. 88; İbni Atiye, a.g.e., c. I, s. 378.)

c: Allah her hangi bir yerde olmaktan münezzeh olduğu için "Allah'a döndürüleceksiniz" ifadesi iki şekilde tevil edilmiştir. İlki tevil şu şekildedir: İnsanların üç halde bulunur, bunun ilki anne karnındaki evresidir ki insanın bütün tasarrufunun Allah'a ait olduğu dönem, ikincisi dünyaya geldiği ve tasarrufunun kendisine ait olduğu dönem, üçüncüsü ise öldüğü ve tasarrufunun yine Allah'a ait olduğu dönem. İşte Allah'a döndürüleceksiniz ifadesiyle bu kastedilmiş olabilir. İkinci tevil ise Allah'ın kullarına hazırladığı mükâfat ve cezalar olarak kabul edilmiştir. (Fahruddin er-Râzi,a.g.e., c. VII, s. 88.)

[391] Bakara: 2/281.

[392] Fahruddin er-Râzi,a.g.e., c. VII, s. 87.

Yerilen bir kimse olmasına rağmen sadaka görevlisi olarak atanan, sonra kendini ıslah edip iyi bir kimse haline gelen bir kişiye Ömer b. Abdulaziz şu ayeti tevkî olarak yazmıştır:[393]

"وَلَآ اَقُولُ لِلَّذِينَ تَزْدَرِي اَعْيُنُكُمْ لَنْ يُؤْتِيَهُمُ اللهُ خَيْراً"

"Sizin hor gördüğünüz kimseler için, 'Allah onlara hayır vermez' diyemem."

Ayetin tamamı şöyledir: "وَلَآ اَقُولُ لَكُمْ عِنْدي خَزَآئِنُ اللهِ وَلَآ اَعْلَمُ الْغَيْبَ وَلَآ اَقُولُ اِنّي مَلَكٌ وَلَآ اَقُولُ لِلَّذينَ تَزْدَري اَعْيُنُكُمْ لَنْ يُؤْتِيَهُمُ اللهُ خَيْراً اَللهُ اَعْلَمُ بِمَا في اَنْفُسِهِمْ ۚ اِنّي اِذاً لَمِنَ الظَّالِمينَ"

(Ben size "Allah'ın hazineleri benimledir" demiyorum ki. Ben "size ben bir meleğim" de demiyorum. O sizin hor gördükleriniz[394] hakkında da "Allah onlara hiçbir hayır vermez" demiyorum. Onların içindeki niyeti en iyi Allah bilir. (Bu söylediklerimin aksini iddia etseydim)[395] asıl o zaman zalimlerden olurum.) Ayette geçen ifadeler Nuh (a.s.)'a aittir. Önceki ayetler göz önünde bulundurulduğunda bu sözler kendisine ve etrafındaki inananlara bazı ithamlarda bulunan kimselere cevap mahiyetindedir.

Halife Ömer b. Abdulaziz'in bu ayette geçen "sizin hor gördükleriniz hakkında "Allah onlara hiçbir hayır vermez" demiyorum" ifadesini bu tevkî'de kullanması ise iki şekilde yorumlanabilir. İlki halife Ömer önceleri her ne kadar yerilen bir kimse olsa da bu kişiye itimat ederek onu görevlendirmiş, bu kişi de kötü huylarından vazgeçerek iyi bir kimse haline gelmiştir. İşte bu tevkî'yle görevlendirdiği kişideki bu değişmenin Allah'ın ona vermiş olduğu bir lütuf olduğunu hatırlatmış ve Allah'a şükretmesi

[393] Derubi, Salâh Muhammed Cerrar, a.g.e., c. I, s. 42.

[394] Ayette geçen تزدري fiilinin aslı زري olup إزتري halindeyken ت harfi د harfine dönüşmüştür. Anlamı ise bir kimsenin başka bir kimseyi kınaması, hakir görmesidir. "Gözlerinizin hor gördüğü" ifadesinde ise mecaz-ı mürsel bulunmaktadır. Çünkü hor görmek fiilinin gerçek faili insanın kendisidir oysa bu cümlede insan değil onun bir parçasına yani göze atıfta bulunulmaktadır.)

gerektiğini belirtmiş olabilir. İkincisi ise görevlinin ilk hali dikkate alınacak olursa Halife Ömer valisine, nasıl kendisi Allah'ın lütfuyla değişmişse insanlar tarafından hor görülen başka kimselerin de yine Allah'ın lütfuyla değişebileceğini hatırlatmış ve insanlara karşı peşin hükümlü olmaması gerektiğini söylemiş olabilir.

"وَالْجُرُوحَ قِصَاصٌ"

"Yaralar da kısasa tabidir."

Emevi valilerinden Ziyad b. Ebih bir kimseyi yaralayan kişinin mektubuna yukarıdaki ayeti tevkî olarak yazmıştır.[396] Ayetin tamamı şöyledir: "وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فيهَا اَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ وَالْاَنْفَ بِالْاَنْفِ وَالْاُذُنَ بِالْاُذُنِ وَالسِّنَّ بِالسِّنّ وَالْجُرُوحَ قِصَاصٌ فَمَنْ تَصَدَّقَ بِه فَهُوَ كَفَّارَةٌ لَهُ وَمَنْ لَمْ يَحْكُمْ بِمَآ اَنْزَلَ اللهُ فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الظَّالِمُون" (Biz Tevrat'ta onlara cana can, göze göz, buruna burun, kulağa kulak, dişe diş ve yaralara karşı kısas yazdık. Bununla beraber kim kısas hakkını bağışlarsa, bu kendi günahlarına kefaret olur. Ve kim Allah'ın indirdiğiyle hükmetmezse, işte onlar zalimlerin ta kendileridir.)[397]

Öyle gözüküyor ki Ziyad'a birisini yaralayan bir kimse af talebinde bulunmuş, o ise ayetteki hükmü hatırlatmıştır. Bu hüküm ise bir kimseyi yaralayan kimsenin cezasının ancak aynı şekilde yaralanması şeklinde veya yaralanan kimsenin affetmesi halinde gerçekleşmesidir. Aynı şekilde Ziyad kendisinin bu hükmü gerçekleştirmediği taktirde ayetin devamında belirtileceği üzere zalimlerden olacağını da ima etmektedir.

"مَا عَلَى الْمُحْسِنِينَ مِنْ سَبِيلٍ"

[396] Derubi, Cerrar, a.g.e., c. II, s. 205.
[397] Mâide: 5/45.

"İyilikte bulunan kimselerin (kınanması) için de bir sebep yoktur."[398]

Yaptıklarından ötürü pişman olduğu söylenen bir mahkûma Emevi valilerinden Haccâc b. Yusuf yukarıdaki ayeti yazmıştır. Tevkî'de geçen ayetin tamamının şöyledir: "لَيْسَ عَلَى الضُّعَفَاءِ وَلَا عَلَى الْمَرْضٰى وَلَا عَلَى الَّذينَ لَا يَجِدُونَ مَا يُنْفِقُونَ حَرَجٌ اِذَا نَصَحُوا لِلّٰهِ وَرَسُولِه مَا عَلَى الْمُحْسِنِينَ مِنْ سَبيلٍ وَاللّٰهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ" (Allah'a ve Resulüne sadık kaldıkları sürece zayıflara, hastalara ve infak edecek bir şey bulamayanlara bir sorumluluk yoktur. Muhsinlerin aleyhine de bir yol yoktur. Allah gafurdur ve rahimdir.)[399]

Her ne kadar ayetin bağlamından muhsinlerden kastın, bir mazeretten dolayı savaştan geri kalmış iyi kimseler anlaşılmış ise de "Muhsinler"in kapsamına, yaptığı kötülüklerden pişman olanlar da girebilir. Bu sebeple Haccâc yaptığı yanlışlardan dolayı tövbe eden bir kimse hakkında bu ayeti yazmış olabilir.[400] Bu yorumdan hareket edersek, Haccâc bu ayeti yazarak tövbe etmiş mahkûmu muhsinlere benzetmiş Muhsinlerden nasıl ceza düşürülmüşse artık bu mahkûmun da cezasının düşürülerek serbest kalabileceğinin mesajını vermiş olduğunu söyleyebiliriz.

Ziyad b. Ebih, Said b. As'a göndermiş olduğu tevkî'de şu ayetleri yazmıştır.[401]

"كَلَّا إِنَّ الْإِنسَانَ لَيَطْغَى أَن رَآهُ اسْتَغْنَى "[402]

"Hayır, insan kendini yeterli gördüğü için mutlaka azgınlık eder."[403]

---

[398] Derubi, Cerrar, a.g.e., c. II, s. 207.
[399] Tevbe: 9/91.
[400] Bu ayetten yola çıkan kimi müfessirler muhsinlere verilecek cezaların düşürüldüğünü söylemişlerdir. Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekir Şemsuddin el-Kurtubî, *El-Cami' liAhkami'l-Kur'an*,Dâru'l-kutubi'l-Mısriyye, Kahire, 1964, c. VIII, s. 227.
[401] Derubi, Cerrar, a.g.e., c. II, s. 206.
[402] Alak: 96/6-7.
[403] Ayette geçen كلّا ifadesi iki şekilde yorumlanmıştır. İlki insanın azgınlığına dair pekiştirici bir ifade olarak anlaşılmış "gerçekte" olarak mana verilmiştir ki buna göre ayet "Gerçekten insan azıtır" şeklindedir. İkinci olarak bu ifadeyle bütün insanlar içinden yalnızca azgınlığıyla Allah'ın kendisine

Kaynaklarda bu tevkî'nin ne zaman ve ne amaçla gönderildiğine dair bir bilgiye rastlanmamakla birlikte söz konusu ayeti göz önüne aldığımızda şunları söyleyebiliriz. Said b. As, Hz. Osman devrinde Kufe valisidir, Hz. Muaviye döneminde ise Medine valisi olmuştur.[404] Bununla birlikte Ziyad b. Ebih ise Hz. Ömer devrinde bir müddet Basra'da vergileri toplamakla görevlendirilmiş sonradan bu görevden azledilmiş akabinde Hz. Ali'nin yanında yer almış ve sonunda Hz. Muaviye zamanında Irak valisi olmuştur.[405] Öyle görülüyor ki Ziyad ile Said her ne kadar aynı dönemde yaşamış olsa da siyasi olarak ancak Hz. Muaviye döneminde aynı tarafta yer almışlardır. Bu yüzden muhtemeldir ki bu mektup Hz. Muaviye döneminde Ziyadın Irak valisi, Saidin ise Medine valisi olduğu bir zamanda yazılmıştır. Ziyad gibi Said de valiliği esnasında katı ve tavizsiz bir yönetim anlayışını benimsemiştir.[406] Diyebiliriz ki yönetim tarzı benzer olan bu iki vali tebaası hakkında birbirleriyle dertleşirken Ziyad bu ayeti yazma ihtiyacı hissetmiştir. Mealen: "Hayır, insan kendini yeterli gördüğü için mutlaka azgınlık eder" olan bu ayetten de anlaşılacağı üzere Ziyad yönetimi altında bulunan halkın yaptığı taşkınlıkları, kendilerini müstağni kimseler olarak görmelerine bağlamış ve kendi baskıcı siyasetlerine bir gerekçe olarak göstermiştir.

2. 2. Şiir

İlk dört halifenin tevkî'lerinde şiire rastlanılmamış, Emeviler döneminde ise oldukça sınırlı kullanılmıştır. Bu dudrum için tevkî'ât'ın daha yeni ortaya çıktığı ve genelde verilen cevapların dönemin genel şartları da göz önüne alındığında sanatsal kaygılardan uzak ve yazılanların oldukça kısa ve net biçimde anlaşılması amaçlandığı için denilebilir. Tevkî'de ilk şiire

---

vermiş olduğu nimetlere karşı nankörlük yapan kimseler kastedilmiştir. (ez-Zemahşeri, a.g.e., c. IV, s. 728, er-Razi, a.g.e., c. XXXII, s. 219) رأ fiili ise efâlu'l-kulûb'ten olup bilmek anlamında kullanılmıştır.) ه zamiri ilk meful, استغنى fiili ise ikinci mefuldur. (ez-Zemahşeri, a.g.e., c. IV, s. 728) طغىfiili ise ölçüyü aşmak olarak kullanılır. (İbn Manzûr, a.g.e., t. ğ. y md.) Kuran'da bu fiil, ayette geçtiği şekliyle insanlar için kullanıldığı gibi الماء (su) vb. içinde kullanılmış olup su taştığı vakit şeklinde anlaşılmıştır. (İbn Manzûr, a.g.e., t. ğ. y md.)

[404]Ebû Abdullah Muhammed b. Sad, *et-Tabakâtu'l-kubra*, Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrut, 1990, c. V, s. 23-24.

[405]Ebû Ömer Yusuf b. Abdillah b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî, *el-İstiâb fî Marifeti'l-Ashâb*, Dâru'l-cîl, Beyrut, 1992, c. II, s. 523-524.

[406]İbn Sad, a.g.e., c. V, s. 23-24.

Emevi halifesi Abdulmelik b. Mervan'da rastlamaktayız. Kime gönderdiği belli olmayan tevkî'de şu beyit yer almaktadır:

"كَيْفَ يَرْجُونَ سِقَاطِي بَعْدَمَا شَمَلَ الرَّأْسَ مَشِيبٌ وَ صَلَعَ"

"Hata yapacağımı nasıl umuyorlar

Saçım ağarıp da döküldükten sonra."[407]

Bu beyit Süveyd b. Ebî Kâhil'e[408] aittir. Kimi kaynaklarda bu beyitte geçen شمل الرأس مشيبٌ cümlesi yerine aynı anlamda olan جلل الرأس بياض ifadesi yer almaktadır.[409] Tarihi süreç göz önüne alındığında halife Abdulmelik'in bu tevkî'deki ve bundan sonra gelecek olan diğer iki şiirdeki muhatabı büyük ihtimalle önceleri komutanı olup da sonraları halifeye isyan eden İbni Eşas'tır. İbni Eşas'ın isyanı o kadar şiddetli olmuştu ki neredeyse Emevi saltanatı yıkılma noktasına gelmişti.[410] Saltanatı tehlike altındayken muhaliflerine seslenen halife Abdulmelik bu kadar tecrübeden sonra hata yapmasını beklemenin yanlışlığını dile getirmektedir. سقط fiili her ne kadar düşmek anlamında kullanılıyorsa da burada mecazen gözden düşmek veya bir hataya düşmek olarak anlaşılması daha uygundur.[411]

"أَقِلُّوا عَلَيْهِ لَا أَبَا لِأَبِيكُمْ مِنَ الْلُؤمِ أَوْ سُدُّوا المكَانَ الذّي سَدَّا"

"Ey Babaları babasız kalasıcalar! Ya onu kınamaktan vazgeçin ya da onun doldurduğu yeri siz doldurun."[412]

---

[407] İbn Abdürabbih, a.g.e., c. IV, s. 289; Safvet, a.g.e., c. II, s. 577; Derubi, Cerar, a.g.e., c. I, s. 37.
[408] Cahiliye ve İslam döneminde yaşamış Arap şairidir. Geniş bilgi için bkz: Hayruddin b. Mamud b. Muhammed ez-Ziriklî, *el-Âlâm*, Dâru'l-ilmi lil-melâyîn, yay. yok., 2002, c. III, s. 146; Salahaddin Halil b. Aybeg es-Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefâyât*, Dâru ihyâi't-turâs, Beyrut, 2000, c. XVI, s. 30.
[409] es-Safdî, a.g.e., c. XVI, s. 31.
[410] Hakkı Dursun Yıldız, "İbnü'l-Eş'as", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000), c. XXI, s. 33.
[411] ez-Zemahşerî, Esâsu'l-Belağa, c. 1, s. 462.
[412] er-Rağıp el-İsfehanî, Muhâzarâtu'l-udebâ, c. I, s. 475; Derubi, Cerar, a.g.e., c. I, s. 38.

Yukarıdaki tevkî'de yer alan şiiri de aynı şekilde halife Abdulmelik b. Mervan yazmıştır. Bu beyitin sahibi Cervel b. Evs[413] olup, ilk beyitteki açıklamada göz önüne alındığında halife kendi muhaliflerinden gelen bir mektuba ki İbni Eşas olması kuvvetle muhtemeldir, bu beyti cevap olarak yazmıştır. Buradan anlaşılacağı üzere kendisini kınayanlara seslenen halife Abdulmelik onlara kendi yaptığı icraatlardan daha güzelini yapmalarını; yok eğer güç yetiremiyorlarsa da en azından susup kendisini rahat bırakmalarını istemiştir.

Beyitte geçen أقلّوا fiilinin aslı olan قلّ sözlükte bir şeyin az olmasıdır. أقلّ ise az hale getirmek için kullanılır. Fakat kimi yerlerde bir şeyi tamamen bitirmek, yok etmek gibi manalara da gelmektedir[414]. Beytin tamamı göz önüne alındığında أقلّ fiili için tamamen bitirmek anlamı vermek daha uygun olmaktadır. Ayrıca bu beyitte ıtnâb sanatı bulunmaktadır çünkü لا أبا لأبيكم ifadesi cümlenin asıl parçası değilken dua olarak burada kullanılmıştır.

"فَمَا بَالُ مَنْ أَسْعَى لِأَجْبُرَ عَظْمَهُ حِفَاظاً وَ يَنْوِى مِنْ سَفَاهَتِهِ كَسْرِي"[415]

"Korumak için kemiğini tedavi etmeye çalıştığım halde ahmaklığından benimkini kırmaya niyet eden adamın durumu nedir acaba?"

Bu tevkî'de geçen şiir de aynı şekilde halife Abdulmelik b. Mervan tarafından, İbni Eşas'ın kendisine gönderdiği ve içerisinde bir şiir olan mektuba cevap olarak yazılmıştır. İbni Eşas'ın halifeye gönderdiği şiir ise Zehru'l-Ekem adlı eserde şöyle geçmektedir:[416]

---

[413] Hayatı hakkında bkz..: İbn Hacer el-Askalanî, a.g.e.,c. II, s. 149-150.
[414] İbn Manzûr, a.g.e., g. l. l md.
[415] İbn Abdürabbih, a.g.e., c. IV, s. 289; Safvet, a.g.e., c. II, s. 577; Derubi, Cerar, a.g.e., c. I, s. 37.
[416] el-Hasan b. Mesud b. Muhammed Nureddin Âlûsî, *Zehru'l-ekem fi'l-emsâl ve'l-hikem*, (thk. Muhammed Haci, Muhammed Ahdar), Dâru's-sekâfe, Fas, 1981, c. III, s. 78.

سَائِلْ مُجَاوِرَ هَلْ جَنَيْتُ لَهُمْ حَرْباً تَزِيلُ بَيْنَ الْجِيرَةِ الْخُلْطِ

وَهَلْ سَمَوْتُ بِجَرَّارٍ لَهُ لَجَبٌ جَمّ الصَّوَاهِلَ بَيْنَ السَهلِ والفُرُطِ

"وَهَلْ تَرَكْتُ نِسَاءَ الحَيّ ضَاهِيَةً فِي سَاحَةِ الدَارِ يَسْتَوْفَدْنَ بِالْقَنَطِ

"Komşuna sor: Onlar için birleşmiş komşuları ayıracak bir ordu toplamadım mı?

Düzlüklerle tepeler arasında toplanmış atlardan oluşan gürültülü bir ordu yükseltmedim mi?

Kabilenin kadınlarını görünürde endişeli olarak beklerken bıraktım mı?"

Sonuna ise şu beyti ekler:

" قَتَلَ الْمُلُوكَ وَسَارَ تَحْتَ لِوَائِهِ شَجَرُ العُرَى وَعَرَاعِرُ الْأَقْوَامِ"

"Kralları öldürdü ve sancağı altında toplumun soyluları ve hep yeşil kalan ağaçlar (gibi insanlar) yürüdüler."

Halife Abdulmelik'in tevkî'sinde yazmış olduğu beyit Vâle b. el-Hâris es-Sekafî'ye aittir.[417] Aynı şekilde İbni Eşas'ın şiiri de ona nispet edilmiştir. [418] İbni Eşas'ın şiirinden de anlaşılacağı üzere kendisinin halifeye yapmış olduğu hizmetleri hatırlatmaktadır ancak son beyitte artık kavminin soylularıyla birlikte bütün kralları öldüreceğini beyan eder. Bunun üzerine halife tevkî'de geçen beytiyle İbni Eşas'a iyilik yapmaya çalıştığını ama onun kendisine ihanet ettiğini savunur.

[417] Hubeyb b. Evs. b. el-Hâris et-Tâyî, *el-Vahşiyyât*, (thk. Abdulazîz Rackûtî), Dâru'l- meârif, Kahire, ts., s. 167.
[418] İbn Manzûr, a.g.e., c. VII, s. 369.

جبر fiili kırılan bir şeyi tedavi etmek, düzeltmek anlamına gelmektedir.[419]. جرار isminin aslı ج ر ر olup çekmek anlamındadır. Burada ise mecazen çokluğundan ötürü yavaş hareket eden orduya isim olarak kullanılmıştır.[420] لجب: Askerlerin veya atların çıkardıkları sese denir.[421] فُرُطٌ kelimesi فَرْطٌ kelimesinin çoğulu olup إفراط kelimesinden isim olarak türemiştir. إفراط ise bir işte haddi aşmak demektir. فَرْط ise yüksek tepelere denmektedir.[422] قَنَطٌ çoğulu قنوط: Yeise düşmek anlamındadır. Bazı yerlerde şiirde bu kelime yerine[423] غَبَطٌ ismi kullanılmıştır. Bu kelime ise غبيط kelimesinin çoğulu olup hevdecin çıkıntılı kısmına denir. Buna göre beyit:

"Kabilenin kadınlarını görünürde hevdecin üstünde beklerken bırakdım mı?" şeklinde olacaktır.

عُرَى ismi عُروةٌ kelimesinin çoğulu olup kurak zamanlarda da yeşil kalan ağaçlara denmektedir.[424] Şiirde ağaç insana benzetilmiş benzetilen ise yer almamıştır ki böylece istiâre meydana gelmiştir. Benzeyen isim olduğu için istiâre-i asliye benzetilen yer almadığı için ise istiâre-i mekniyyedir.

2. 3. Hadis ve Mesel

İlk dört halifede ve Emeviler'de hatta genel itibariyle diğer dönemlerdeki tevkî'lerde hadis kullanımı oldukça azdır. Tevkî'de geçen

[419] ez-Zebîdî, a.g.e., c. b. r md.
[420] ez-Zebîdî, a.g.e., c. r. r md.
[421] İbn Manzûr, a.g.e., l. c. b md.
[422] ez-Zebîdî, a.g.e., g. n. t md.
[423] Ebu Bekir Muhammed b. Hasan b. Düreyd, *Cemheratu'l-luğa*, Dâru'l-ilm li'l-melayîn, Beyrut, 1987, c. I, s. 358.
[424] İbni Düreyd, a.g.e., c. III, s. 775.

hadise örnek olarak Ziyad b. Ebih'in bir mahkumun mektubuna cevap olarak yazdığı hadisi verebiliriz:[425]

"التَائِبُ مِنَ الذَّنْبِ كَمَنْ لَا ذَنْبَ لَهُ"

"Günahından tövbe eden hiç günah işlememiş gibidir."[426]

Tevkî'den de anlaşılacağı üzere Ziyad mâhkumun göndermiş olduğu ve içinde de affını istediğini tahmin ettiğimiz mektubuna cevap olarak Peygamber(a.s.)'ın bu sözünü yazmıştır.

Meseller bilindiği üzere nesillerin tarih boyunca birbirlerine aktardıkları nasihat içeren sözlerdir. Genel itibariye tevkî'lerde mesel kullanımı hadis kullanımı gibi oldukça sınırlıdır. Tevkî'ât'ta geçen mesellere son Emevi Halifesi Mervan b. Muhammed'in, Horasan valisi Nasr b. Seyyar ile yazışırken tevkî'sinde kullandığı meseli örnek olarak verebiliriz. Şöyle ki; Nasr halifeye bir anda yanan ateşe benzettiği kendi bölgesindeki isyanı haber verme sadedinde şu beyti yazmıştır: [427]

"أَرَى خَلَلَ الرَمَادِ وَ مِيضَ جَمْرٍ وَيُوشِكُ أَنْ يَكُونَ لَهُ ضِرامُ"

"Nice azalmış külün ve geçmiş korun Bir anda yanıp tutuştuğunu görürüm"

Bunun üzerine Halife valisinden hastalıklı bölge olarak nitelediği isyanı bastırmasını isteyen aşağıdaki yazıyı cevap olarak yazmıştır:

"الحَاضِرُ يَرَى مَا لَا يَرَى الغَائِبُ، فَاحْسِمْ الثُؤْلُولَ"

[425] İbn Abdürabbih, a.g.e., c. IV, s. 300; Derubi, Cerar, a.g.e.,c. II, s. 204.
[426] İbni Mace, Zühd, 30; Ebu Abdullah Muhammed b. Sulâme b. Cafer, *Müsnedü'ş-Şihâb*, (thk. Abdulmecid es-Selefî), Müessesetü'r-risale, Beyrut, 1986, c. I, s. 97.
[427] İbn Abdürabbih, a.g.e., c. IV, s. 293; Derubi, Cerar, a.g.e.,c. I, s. 50-51.

"Bir olayda bulunan bulunmayanın görmediğini görür, hastalıklı bölgeyi kes"

Bu cevap üzerine vali Nasr isyanın bastırılmasının neredeyse imkânsız olduğunu dile getirdiği şu cevabı verir:

"الثُّؤْلُولُ قَدِ امْتَدَّتْ أَغْصَانُهُ وعَظُمَتْ ذَكَاتُهُ"

"Hastalık kök saldı ve ateşi de iyice büyüdü."

Halife bu cevaba içinde mesel olan şu tevkî'yle cevap verir:

" يَدَاكَ أَوْكَتَا وَفُوكَ نَفَخَ"

"Kendi elinle bağladın kendi dilinle şişirdin."

Bu mesel kendisini tehlikeye atıp ölümüne sebep olan kimseler için kullanılır. Hatta bu meselle ilgili şöyle bir hikâye anlatılır; Adada yaşayan biri geçmesi oldukça tehlikeli olan bir köprüden ana karaya ulaşmak ister ve denizin ortasında suya düşüp ölür. Tam ölecekken oradaki bir kimseden yardım ister ama o kimse bu sözü söyleyerek kendi eliyle yapmış olduğu hatanın cezasını çekeceğini belirtir.[428]

Yukarıdaki yazışmalar göz önüne alındığında Halife Horasan valisine bu tehlikenin müsebbibinin kendisi olduğunu belirtip yapmış olduğu hatanın cezasını göreceğini söylemek ister. Nitekim Horasan'da çıkan Ebu Müslim isyanı başta Horasan olmak üzere pek çok bölgeye sıçramış ve Emevilerin sonunu getirmiştir.

[428] el-Meydâni, a.g.e., c. II, s. 414.

SONUÇ

Tevkîʿât nesrin edebi bir türü olup, halifelerin, valilerin veya diğer devlet erkânının bizzat kendilerinin veya orada bulunan kâtiplerin, kendilerine ulaşan, bir şikayet, bir talep veya herhangi bir konuda istişare için gönderilen mektuplara vermiş oldukları kısa ve içinde edebî unsurları barındıran cevaplarıdır ki bu cevaplar kendilerine gönderilen mektubun herhangi bir yerinde bulunan ifadelerdir.

Tevkîʿâtın menşei tartışmalı bir konu olmakla birlikte kimi araştırmacılar tevkîʿâtın İslam medeniyetine Fars ve Yunan kültüründen geçtiğini belirtmişlerdir. Bizim ulaştığımız sonuç ise bu türün bizzat İslam kültüründen neşet etmiş olduğudur. Çünkü her ne kadar Peygamber (a.s.)'den ulaşan tevkîʿler bulunmasa da tevkîʿâtın unsuru olan ayetler sıkça yer almaktaydı. Mektupta ayet kullanılmasına alışık olan halifelerin kendilerine gönderilen mektuplara sadece ayetle cevaplar yazması çok uzak bir ihtimal değildir. Bu sonuca ulaşmamamızdaki ikinci etken ise ilk İslam toplumunda Yunan ve Pers kültürünün etkisinin neredeyse hiç olmamasıdır.

İlk dönem İslam devrinden elimize sınırlı sayıda tevkîʿât örneği ulaşmıştır. Bunun en temel sebebi bu dönemdeki devlet içi yazışmaların oldukça mahdut bir seviyede olmasıdır. Bu dönemdeki tevkîlerin konuları daha çok valilerin çeşitli konulardaki sorulara verdikleri cevaplar mahiyetinde olduğunu görmekteyiz. Aynı şekilde tevkîʿler günün edebiyat algısına paralel olarak sade olmakla birlikte genelde ayet ve mesellerin kullanıldığını müşahede etmekteyiz.

Emeviler döneminde ise ilk döneme nazaran pek çok tevkîʿ bulunmaktadır. Bunun başlıca sebebi devlet sisteminin Emeviler döneminde kâmil seviyeye ulaşması denilebilir. Aynı zamanda devletin büyüyen sınırları ve valilerin devlet merkeziyle yaptıkları yazışmaların artması da bu dönemdeki tevkîʿâtın sayısını arttıran etmenler arasındadır. Bu dönemin tevkîʿlerinin konuları oldukça çeşitli olup kısaca ferdî ve siyasî pek çok alanı

içine kapsamaktadır. Bu dönemi ilk dönemden ayıran hususlardan bir tanesi tevkîʿlerde şiirin kullanılmasıdır. Ancak genel olarak baktığımızda bu dönemde ilk İslam döneminde olduğu gibi ağdalı dil kullanımından kaçınılmış ve oldukça veciz ve anlaşılır bir üslup hakim olmuştur.

Hicri ilk iki asırdaki tevkîʿlerde pek çok edebi unsurun bulunduğunu görmekteyiz. Bu dönemde öne çıkan belagat üsluplarının; icaz, istiâre, mecaz, tıbak ve seci olduğunu tespit ettik. Genel itibariye tevkîʿlerin uzun olmayıp oldukça kısa ve net ifadeler içerdiğini bunun içinse bazı tevkîʿlerin sadece ayet, mesel veya şiirlerden oluştuğuna şahit olduk.

Tevkîʿât sadece bu iki asırla sınırlı kalmamış olup Selçuklulara kadar uzanan bir sürede gelişerek devlet erkânının yazışmalarda kullandığı vazgeçilmez bir unsur olmuştur. Bu konunun diğer dönemleri de kapsayan boyutunun incelenmesinin gerekli olduğu kanısındayız.

BİBLİYOGRAFYA

Abdul-âl, Muhammed Yunus, *Fi'n-Nesri'l-Arabî*, eş-Şeriketü'l-Mısriyyeti'l-alemiyye, Mısır, 1996.

Ahmed b. Faris el-Kazvîni, *Mücmelü'l-luga*, Müessesetu'r-Risale, (thk. Züheyr Abdulmuhsin Sultan), Beyrut, 1986.

Âlûsî, Hasan b. Mesud b. Muhammed Nureddin, *Zehru'l-ekem fi'l-emsâl ve'l-hikem*, (thk. Muhammed Haci, Muhammed Ahdar), Dâru's-sekâfe, Fas, 1981.

Âlusî, Mahmud Şukrî, *Bulûgu'l-ereb fî marifeti ahvâli'l-Arab*, Dâru'l kutubi'l-ilmiyye, Beyrut, ts.

Aycan, İrfan, "Ziyâd b. Ebîh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), c. XLIV, s. 481.

_____, "Ebû Süfyân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı,1994), c. X, s. 231.

_____, "Haccâc b. Yûsuf es-Sakafî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996), c. XIV, s. 427-428.

Bezzâr, Ebu Bekir Ahmed b. Amr b. Abulhâlık, *Müsnedü'l-Bezzâr*, (thk. Mahfûzurrahman Zeynullah), Mektebetu'l-Ulûm, Medine, 2009.

Buhari, Muhammed b. İsmail Ebu Abdullah *Sahîhi Buhari*, Dâru Tavgi'n-Necât, yay. yok., h. 1422.

Câhız, Amr b. Bahr b. Mahbub el-Kinânî, *Kitâbu'l-Hayavân*, (thk. Abdusselâm Muhammed Hârun), Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrut, h. 1424.

_____ *el-Biğâl*, Mektebetü'l-hilâl, Beyrut, h. 1418.

_____ *el-Beyân ve't-Tebyîn*, Mektebetu'l-hilâl, Beyrut, h. 1423.

_____ *Resâilu'l-Câhız*, Mektebetu hânicî, Kahire, 1964.

_____ *el-Buhalâ*, Mektebetu'l-hilâl, h. 1419.

Cârullah ez-Zemahşerî, *Rebîu'l-ebrâr ve nusûsu'l-ahyâr*, Müessesetu'l-alemiyye, Beyrut, h. 1412.

Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammad, *es-Sıhah tacü'l-luga ve sıhahi'l-Arabiyye*, Dârü'l-fikr, Beyrut, 1998/1418.

Çelebi, İlyas, "Mutezile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006), c. XXXI, s. 391-401.

Çetin, M. Nihad, "Arap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA*) (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991), c. III, s. 286-287.

Demirayak, Kenan, *Arap Edebiyatı Tarihi I*, Fenomen Yayınları, Erzurum, 2009.

Derubi, Muhammed Mahmûd Salâh, Muhammed Cerrar, *Cemheretu tevkî'âti'l-Arab*, Merkezu Zayed li't-Türas ve't-Tarih, yay. yok., 2000.

Durmuş, İsmail, "Mektup", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2004), c. XXVIIII, s. 14-16.

_____, "Nesir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007), c. XXXIII, s. 6.

_____, "Mukâbele", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006), c. XXXI, s. 101.

_____,"İstiâre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001), c. XXIII, s. 315.

Ebu Abdullah Muhammed b. Sulâme b. Cafer, *Müsnedü'ş-Şihâb*, (thk. Abdulmecid es-Selefî), Müessesetü'r-risale, Beyrut, 1986.

Ebu Amr Halife b. Hayyat, *Tarih*, Dâru'l-kalem, Şam, h. 1397.

Ebû Abdullah Yakut b. Abdullah, *Mucemu'l-buldan*, Dâru sadır, Beyrut, 1995.

Ebû Muhammed Abdulhak b. Gâlip b. Abdurrahman b. Temam b. Atiye, *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*, (thk. Abdusselâm Abduşşâfi), Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrut, h. 1422.

Ebu Temmam, Hubeyb b. Evs. b. el-Hâris et-Tâyî, *el-Vahşiyyât*, (thk. Abdulazîz Rackûtî), Dâru'l- meârif, Kahire, ts.

Ebu Ubeyd, el-Kâsım b. Sellam el-Bağdâdî, *el-Emsâl*, Dâru'l-me'mun li't-Turâs, Beyrut, 1980.

Ebu'l-Abbas Abdullah b. Muhammed b. Mutez, *el-Bedî fi'l-bedî*, Dâru'l-cîl, yay. yok., 1990.

Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Vâhidî, *Şerhu Dîvâni'l-Mütenebbi*, Darü'r-raidi'l-Arabi, Beyrut, 1999.

Ebu'l-Kâsım es-Sâhib İsmâ'îl b. 'Abbâd, *el-Muhît fi'l-Luga*, Âlemu'l-kutub Beyrut, ts.

ed-Dîneverî, Ebu Bekir Ahmed b. Mervan, *el-Mucâlise ve Cevâhiru'l-İlm*, (thk. Ebu Übeyde Meşhur b. Hasan), Dâru İbn Hazm, Beyrut, h. 1419.

el-Askerî, Ebu'l-Bekâ Abdullah b. Hüseyin, *Şerhu Dîvani'l-Mütenebbi*, Dâru'l-mârife, Beyrut, ts.

el-Askerî, Ebu Hilal Hasan b. Abdullah b. Sehl, *es-Sınâateyn*, (thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), el-Mektebetu'l-ansâriyye, Beyrut, h. 1419.

_____ *Divânu'l-meânî*, Dâru'l-cîl, Beyrut, ts.

_____ *Mucemu'l-furûki'l-lugavî*, (thk. Beytullah Beyât), Müessesetu'n-Neşru'l-İslami, Kum, h. 1412.

el-Batalyevsi, Ebu Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Sîd*, el- İktidab fî şerhi edebi'l-küttab,* (thk. Hâmid Abdulmecîd), el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmme li'l-kitâb, Mısır, 1981.

el-Belâzurî, Ahmed b. Yahya, *Cümelü min ensâbi'l-eşrâf*, (thk. Süheyl Zekkâr, Riyad Zirikli) Dâru'l-fikr, Beyurt, 1996.

el-Beyhâkî, İbrahim b. Muhammed, *el-Mehasinu ve'l-mesâviü*, Dâru'l-hayâu'l-ulûm, Beyrut, 1988.

el-Beyzâvî, Nâsıruddîn Ebu Said Abdullah b. Ömer b. Muhammed, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-tevîl*, (thk. Muhammed Abdurrahman), Dâru ihyâi'l-turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1997.

el-Cehşiyârî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Abdûs b. Abdillâh, *Kitâbu'l-vuzera ve'l-küttab*, Mustafa el-Babi el-Halebi, Mısır, 1980.

el-Cerîrî, Ebü'l-Ferec el-Muâfâ b. Zekeriyyâ b. Yahyâ en-Nehrevânî, *Celisü's-Salihu'l-kafi ve'l-enisü'n-nasihu'ş-şafi*, Âlimu'l-kütüb, Beyrut, 1993.

el-Cevherî, İsmail b. Hammad, *es-Sihah tâcu'l-lugati ve sihahu'l-Arabiyyeti*, (thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr), Dârü'l-fikr, Beyrut, 1990.

el-Cumahî, Muhammed b. Sellâm b. Ubeydullah, *Tabakâtu fuhûli'ş- Şuarâ*, Dâru'l-Medenî, Cidde, ts.

el-Cürcâni, Ebu Bekir Abdulkâhir b. Abdurrahman, *Esrâru'l-Belağa fî ilmi'l-beyân*, (thk. Abdulhamid Hendâvi), Matbaatu'l-medeni, Kahire, ts.

el-Ferâhîdî, Ebû Abdurrahman Halil b. Ahmed b. Amr Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ʿayn*, (thk. Mehdi Mahzûmî, İbrahim Sâmirâi), Müessesetü'l-a'lemi li'l-matbuat, Beyrut,1988.

el-Firûzâbâdi, Ebu't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed, *el-Kamusü'l-muhit*, (thk. Muhammed Naîm Arksûsî), Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1986.

el-Hâşimî, Ahmed b. İbrahim, *Cevâhiru'l-edeb fî edebiyyâti ve inşâi lugati'l-Arab*, Müessesetu'l-meârif, Beyrut, ts.

el–Kalkaşendî, Ebu'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. Ali, *Subhu'l-A'şâ fî sanâ'ati'l-İnşâ*, Dâru'l-kutubu'l-ilmiyye, Beyrut, 1987.

el-Kurtubî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekir Şemsuddin, *el-Cami' li ahkami'l-Kur'an*, Dâru'l-kutubi'l-Mısriyye, Kahire, 1964.

Elmalı, Hüseyin, "Hitabet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA),* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998), c. XVIII, s. 158-160.

_____, "Kaside", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA),* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991), c. XXIV, s. 562.

el-Mâverdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Basrî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, (thk. Seyyid İbni Abdulmaksud) Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrut, ts.

_____ *Edebu'd-Dünya ve'd-Din*, (thk. Yasîn Muhammed Sîvâsî) Dâru İbni Kesîr, Beyrut, 2012.

el-Meydânî, Abdurrahman Hasan Habenneke, *el-Belâğatu'l-Arabiyyetu ususuha ve ulûmuha ve funûnuha*, Dâru'l-kalem, Dımaşk, 1996.

el-Müberred, Muhammed b. Yezid, *el-Kamil fi'l-lugati ve'l-edeb*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), Dâru'l-fikri'l-Arabî, Kahire, 1997.

el-Vessâî, Ebu Tayyib Muhammed b. Ahmed b. İshak b. Yahya, *Kitâbu'l-fâzıl fî sıfâti edebi'l-kâmil*, Dâru'l-garbi'l-İslamî, Beyrut, 1991.

en-Nüveyrî, Ahmed b. Abdulvahhab Şihâbuddîn, *Nihâyetu'l-ereb fî funûni'l-edeb*, Dâru'l-kutub, Kahire, h. 1423.

er-Rağıp el-İsfehanî, Ebu Kasım Hüseyin b. Muhammed, *Muhâzarâtu'l-udebâ ve muhâverâtu'l-buleğa*, Dâru'l-Erkâm b. Ebî Erkam, Beyrut, h. 1420.

er-Râzi, Mansur b. Hüseyin, *Nesr'ü-dürr fi'l-muhâzarât*, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 2004.

es-Safedî, Salahaddin Halil b. Aybeg, *el-Vâfî bi'l-Vefâyât*, Dâru ihyâi't-Turâs, Beyrut, 2000.

es-Semerkandî, Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed, *Bahru'l-ulûm*, Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrut, 1993.

eş-Şecerî, Yahya b. Hüseyin, *el-Emâlî*, Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrut, 2002.

et-Taberânî, Hafız Ebu Kasım Süleyman b. Abdullah b. Ahmed, *el-Mucemu'l-kebîr*, (thk. Hamdi b. Abdulmecid), Mektebetu İbni Teymiyye, Kahire, ts.

et-Taberî, Ebû Ca`fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî, *Câmiu'l-beyân an tevîli âyti'l-Kur'ân*, (thk. Ahmed Muhammed Şâkir) Müessesetü'r-risale, Beyrut, 2000.

_____ *Târîh'u-Taberî*, Dâr'u-turâs, Beyrut, h. 1387.

et-Taftazânî, Mes'ud b. Ömer, *Muhtasaru'l-Meânî*, Mektebetu'l-Buşrâ, Pakistan, 2010.

et-Tevhîdî, Ebu Hayyan Ali b. Muhammed b. Abbas, *el-Besâiru ve'z-Zehâiru*, (thk. Vedad el-Gâzi), Dâru sadır, Beyrut, 1988

_____, *el-İmta ve'l-Mu 'anese*, el-Mektebetu'l-Ansâriyye, Mısır, 1942.

ez-Zebîdî, Muḥibbuddîn Ebu'l-Feyz Seyyid Muḥammed Murtaẓâ el-Ḥuseynî, *Tâcu'l-Arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, Dâru ihyai't-türasi'l-Arabi, Lübnan, 1985.

ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kāsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, *Esâsu'l-Belağa*, (thk. Muhammed Bâsıl), Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998.

_____, *el-Keşşâf*, (thk. Muhammed Abdusselâm), Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut, 2003.

ez-Ziriklî, Hayruddin b. Mamud b. Muhammed, *el-Âlâm*, Dâru'l-ilmi lil-melâyîn, y. b. , 2002.

Fahruddin er-Razi Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer b. Hasan, *Mefâtîhu'l-gayb*, Dâru ihyâi'l-turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1999.

Ferruh, Ömer, *el-Minhâc fi'l-edebi'l-Arabî ve tarîħihi*, el-Mektebetü'l-asriyye, Beyrut 1960.

Fığlalı, Ethem Ruhi, "Abdullah b. Cafer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı,1988), c. I, s. 89.

Hafacî, Muhammed Abdulmunim, *el-Âdâbu'l-Arabiyye fi'l-asri'l-Abbasiyyi'l-evvel*, Dâru'l-cîl, Beyrut 1992.

Hanna el-Fahûrî, *el-Câmi fî edebi'l-Arabî*, Dâru'l-cîl, Beyrut, 1986.

Hasan b. Abdullah b. Sehl el-Askerî, *Cemheratu'l-Emsal*, Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrut, 1988.

Hellmut Ritter, "Dehriye", *İslâm Ansiklopedisi (M. E. B.)*, (İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1977), c. III, s. 513.

Hitti, Filip, Cebrail Cebbur, *Târihu'l-Arap*, Dâru'l-keşfi'n-neşr, yay. yok., 1961.

Huseyn, Taha, *Fi'l-edebi'l-câhilî*, Dâru'l-me'ârif, Beyrut, 1947.

_____, *Min Târîh'l-Edebi'l-Arabi*, Beyrut, 1982.

İbn Düreyd, Ebu Bekir Muhammed b. Hasan, *Cemheratu'l-Luğa*, (thk. Remzî Münir Balebekkî), Dâru'l-ilm li'l-melayîn, Beyrut, 1987.

İbn Mace, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid, *Sünenü İbn Mace*, (thk. Muhammed Fuad Abdulbâki), Dâru ihyâi kütübü'l-Arabiyye, yay. yok., ts.

İbn Manzûr, Ebu'l-Faẓl Cemâluddîn Muḥammed b. Mukerrem b. Ali el-Ifrîkî el-Mısrî, *Lisânu'l- Arab*, Dâru sadır, Beyrut, ts.

İbni Abdürabbih, Ebu Ömer Ahmed b. Muhammed el-Kurtubi *el-İkdu'l-ferîd*, Beyrut, Dâru'l-kutubu'l-ilmiyye, 1983.

İbni Abdilberr en-Nemerî, Ebû Ömer Yusuf b. Abdillah b. Muhammed, *el-İstiâb fî marifeti'l-ashâb*, (thk. Ali Muhammed el-Becâvi), Dâru'l-cîl, Beyrut, 1992.

İbni Ebi Dünya, Ebu Bekir Abdullah b. Muhammed, *Islâhu'l-Mal*, (thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ), Müessesetu'l-kütübi's-sekafiyye, Beyrut, 1993.

İbni Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed, *el-İsâbe fî temyîzi's-Sahâbe*, (thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd), Matba'atu dâri'l-kütübi'l-Mısriyye, Kahire, 2008.

İbni Haldun, Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime*, el-Mektebetü'l-asriyye, Beyrut, 1996.

İbni Kesîr, Ebu'l Fidâ İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, (thk. Abdullah b. Abdulmuhsin), Dâru'l-fikr, Beyrut, 1986.

İbni Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullh b. Müslim, *Uyûnu'l-Ahbâr*, Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrut, h. 1418.

_____ *Garîbu'l-Hadis*, (thk. Abdullah Cebûrî) Matbuatu'l-Ânî, Bağdat, h. 1397.

İbni Sad, Ebû Abdullah Muhammed, *et-Tabakâtu'l-Kubra*, (thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ), Dâru'l-kutubu'l-ilmiyye, Beyrut, 1990.

İbni Teymiyye, Takiyyuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Abdulhalim, *Der'ü Teârizu'l-Akl ve Nakl,* (thk. Muhammed Reşâd Sâlim), Câmiâtu'l-İmam Muhammed b. Suud, Suudi Arabistan, 1991.

İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem İzzuddîn, *el-Kâmil fi't-târîh*, (thk. Ömer Abdusselam), Dâru'l-kutubi'l-Arabî, Beyrut, 1997.

İbnü'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak, *el-Fihrist*, (thk. İbrahim Ramazan), Dâru'l-Meârife, Beyrut, 1978.

İbrahim Mustafa, Hamid Abdülkadir, Ahmed Hasan Zeyyat, Muhammed Ali Neccar, *el-Mu'cemü'l-vasit*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2010.

Kaçar, Halil İbrahim, *Edebî Yönden Hazif Üslûbu (Eksiltili İfadeler)*, Ocak Yayıncılık, İstanbul, 2007.

Karaaslan, Nasuhi Ünal, "İbn Hicce", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999), c. XX, s. 65-66.

Kazvînî, Celâluddîn Muhammed b. Abdurrahman el-Hatîb, *el-Îzâh fî ulûmi'l-Belâğa*, (thk. Muhammed Abdulmunim Hafacî), Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrut, 2003.

Koyuncu, Mevlüt, "Yezid III", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), c. XLIII, s. 516-517.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Kâtip", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002), c. XXV, s. 49.

Mâturîdî, Muhammed b. Muhammed b. Mahmud Ebu Mansur, *Te'vîlâtu Ehli Süne*, Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrut, 2005.

Merçil, Erdoğan, "Tevkî'", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA) (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012), c. XLI, s. 35.

Mes'ûdi, Ebu'l-Hasen Ali b. Hüseyin b. Ali, *Mürûcü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*, el-Mektebetü't-ticareti'l-kübra, Kahire, 1964.

Miskeveyh, Ebu Ali Ahmed b. Muhammed b. Yakup, *Tecâribü'l-ümem ve*, (thk. Ebu'l-Kâsım İmâmi), Suruş, Tahran, 2000.

Mübarek, Zeki, *en-Nesrü'l-fennî fi'l-karni'l-rabi*, Matba'atu dâri'l-kütübi'l-Mısriyye, Mısır, 2013.

Müslim b. Haccâc Ebu'l-Hasan el-Kureyşî, *Sahîhi Müslim*, Dâru ihyâi turâsi'l-Arab, Beyrut, ts.

Safvet, Ahmed Zeki, *Cemheretü resâili'l-Arab*, Mustafa el-Babi el-Halebi, Mısır, 1937.

Saraç, Yekta, "Îcâz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000), c. XXI, s. 392.

Seâlibî, Ebu Mansur Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail, *Hâssü'l-hâs*, (thk. Hasan el-Emîn) Beyrut, Dâru'l-kutubu'l-ilmiyye, 1994.

_____ *Tuhfetu'l-Vuzera*, Vizaretü'l-evkaf ve'ş-şuûn, Bağdad, 1977.

_____ *et-Temsîl ve'l-muhâzarat*, ed-Dâru'l-Arabiyyetu li'l-kitab, yay. yok., 1981.

Serin, Muhittin, "Tevkî'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012), c. XLI, s. 36.

Şelak, Ali, *Merâhilu tetavvüri'n-nesri'l-Arabî*, Dâru'l-ilmi li'l-melayin, Beyrut, 1991.

Şevki Dayf, *el-Fen ve Mezahibuhû fi'n-nesri'l-Arabî*, Dâru'l-meârif, yay. yok., ts.

_____, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, Dâru'l-meârif, yay. yok., 2003.

Tahâvî, Ebu Cafer Ahmed b. Muhammed, *el-Akîdetü't-Tahâviyye*, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, h. 1414.

Yazici, Kemal, *el-Esâlîbü'l-edebiyye fi'n-neŝri'l-Arabiyyi'l-ķadîm*, Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1986.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Arap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991), c. III, s. 272.

_____, "İbnü'l-Eş'as", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000), c. XXI, s. 33.

Yılmaz, Metin, *"İslâm Tarihinin İlk Üç Asrında Hapishanelere ve Mahkumların Durumlarına İnsan Hakları Bağlamında Genel Bir Bakış"*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2001, sayı: 12-13, s. 543-550.

Zehebî, Şemsuddîn Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Târîhu'l-İslam ve vefâyâtu'l-meşâhîri ve'l-âlam*, Dâru'l-kutubi'l-Arabî, Beyrut, 1993.

Zeydan, Corci, *Târîħu âdâbi'l-luġati'l-Arabiyye*, Dâru'l-hilâl, Kahire 1937.

_____ *Târihu'l-lugati'l-Arabiyye*, Matbatu'l-hilal, Mısır, 1904.

FİHRİSTLER

EMEVİ DÖNEMİ TEVKÎ'ÂTI OLUŞTURAN

A- AYETLER

أُولَٰئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللهُ فَبِهُدٰيهُمُ اقْتَدِهْ

فَإِنْ عَصَوْكَ فَقُلْ إِنِّي بَرِيءٌ مِّمَّا تَعْمَلُونَ

فَلَا تَأْسَ عَلَى الْقَوْمِ الْفَاسِقِينَ

قَدْ سَاَلَهَا قَوْمٌ مِنْ قَبْلِكُمْ ثُمَّ اَصْبَحُوا بِهَا كَافِرِينَ

كَلَّا إِنَّ الْإِنسَانَ لَيَطْغَى أَن رَآهُ اسْتَغْنَى

مَا عَلَى الْمُحْسِنِينَ مِنْ سَبِيلٍ

وَلَا اَقُولُ لِلَّذِينَ تَزْدَرِي اَعْيُنُكُمْ لَنْ يُؤْتِيَهُمُ اللهُ خَيْراً

وَاتَّقُوا يَوْماً تُرْجَعُونَ فِيهِ اِلَى اللهِ

وَاِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا لَا يَضُرُّكُمْ كَيْدُهُمْ شَيْئًا

وَالْجُرُوحَ قِصَاصٌ

وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ

B- DİĞER SÖZLER

ا

ابْقِ لهم لُحُوماً يَعْقِدوا بها شُحُوماً

ابْنِ مَا يَسْتُرُكَ مِنَ الشَّمْسِ، وَيُكِنُّكَ مِنَ الْغَيْثِ؛ فَإِنَّ الدُّنْيَا دَارُ قُلْعَةٍ

ابنها بالعدل، ونقِّ طُرُقها من الظُّلم

أتاك الغوثُ إن كُنتَ صادقاً، وحلَّ بك النكالُ إن كنتَ كاذباً، فتقدَّمْ أو تأخّرْ

احْذِرْ لَيَاليَ البَيات

اِحْسِمْ ذَلِكَ التَّزَلْزُلَ مِنْ جِهَتِكَ

احْفَظْ فِيهِمْ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهَبْهُمْ لَه

أُحْكُمْ لَهُمْ بِآمَالِهِمْ الى انْقِضَاءِ آجَالِهِم

أُدْنُ مِنَ المَوْتِ تُوهَبْ لَكَ الحَيَاة

أَ دَارُكَ بِالْبَصْرَةِ أمْ البَصْرَةُ فِي دَارِكَ

إذَا أَتَيْتَ القَرْيَةَ الخَرِبَةَ فَسَلْهَا عَنْ أَهَلِهَا، والسَّلَام

إذَا أَزِفَ خَرَاجُكَ فَانْظُرْ لِرَعِيَّتِكَ فِي مَصَالِحِهَا، فَبَيْتُ المالِ أَشَدُّ اِضْطِلَاعًا بِذَلِكَ مِنْ الأَرْمِلَةِ وِ اليَتِيمِ وذِي العَيْلَةِ

أُرْفُقْ بِهِمْ، فَإِنَّهُ لَا يَكُونُ مَعَ الرِّفْقِ مَا تَكْرَهُ، وَ مَعَ الخُرْقِ مَا تُحِبُّ

اِرْضَ لَهُمْ مَا تَرْضَى لِنَفْسِكَ وَخُذْهُمْ بِجَرَائِمِهِمْ بَعْدَ ذَلِكَ

أَرَاكَ تُقَدِّمُ رِجْلاً وَتُؤَخِّرُ أُخْرَى، فَإِذَا أَتَاكَ كِتَابِي هَذَا، فَاعْتَمِدْ عَلَى أَيِّهِمَا شِئْتَ

أَمَّا بَعْدُ فَإِنَّهُ قَدْ كَثُرَ شَاكُوكَ وَقَلَّ شَاكِرُوكَ فَإِمَّا اعْتَدَلْتَ وَإِمَّا اعْتَزَلْتَ

أماإنّك لو علمتَ عدداً أقلَّ من واحدٍ، ولوناً شرّاً من أسوَد لبعثت به

الأمرُ مُضْطَربٌ وأَنْتَ نائمٌ وَأَنَا سَاهِرٌ

اللّهُ أعلمُ أنّك لستَ أوّلَ خَلِيفَةٍ تَموت
اللّهُ المَلِكُ و عليٌّ عبْدُه

إنَّ أَبَا سُفْيَان وَأَبَا الفَضْل كَانَا فِي الجَاهِلِيَّةِ فِي مِسْلاخٍ واحدٍ، وذَلِكَ حِلفٌ لَا يُحِلُّه سُوءُ أَدَبِكَ

إنَّ البَرْبَرَ مُتَفَرِّقُونَ لَا رَأْيَ لَهُمْ، وَلَا نِظَامَ عِنْدَهُمْ، وَإِنَّمَا ابْتُلِينَا بِأَمْرٍ أَرَادَ اللّهُ عَزَّ وَجَلَّ أَنْ يُكْرِمُ بِهِ مَنْ مَضَى مِنَّا بِدَرَجَةِ الشَّهَادَةِ، فَاطْوِ الْمَرَاحَلَ وَجِدَّ فِي السَيْرِ ،فَإِنَّ الأَمْرَ لِلّهِ وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بالله

إنَّ من يُمْن السّائسِ انْ يتألَّفَ به المَختلفون ، و من شُؤمه أن يختلف به المؤتلفون

إنْ صحَّ ما ادّعيْتم عليه عزّلناه وعَاقَبْنَاه

إنْ كُنْتَ صَادِقاً أَثَبْنَاكَ وَإِنْ كُنْتَ كَاذِباً عَاقَبْنَاكَ وَإِنْ شِئْتَ أَقَلْنَاك

إنْ لَمْ أُنْصِفْكَ مِنْهُ فَأَنَا ظَلَمْتُكَ

أَنْتَ أَحَدُ أَعْضَاءِ ابْنِ عَمِّكَ فَاحْرِصْ أَنْ تَكُونَ كُلَّهَا

أَنْتُمَا فِي الحَقِّ سِيَّانٌ

ب

بضعفِك قويَ، و بخَرْقِكَ طَلَع

بَقِيَّةُ السَّيْفِ أَنْمَي عَدَدًا

بيتُ أُ مَيَّة فِي الجَاهِلِيَّةِ أَشْرَفُ مِنْ بيتِ حُبَيْب فَأَمَّا فِي الإِسْلَامِ فَأَنْتَ تَرَاهُ

ت

تُبْ، تُطْلَق

تَحَوُّلُ الظَّاهِرِ يَدُلُّ عَلَى ضَعْفِ البَاطِنِ، وَاللهُ المسْتَعَان

تَقَرَّبْتَ إِلَيْنَا بِمَا بَاعَدَكَ مِنَ الرَّحْمَان، وَلَا ثَوَابَ لِمَنْ آثَرَ عَلَيْه

ج

جَنِّبْني دِماءَ بَني عبدالمطّلب ، فإنَّ فيها شِفاءً من الطَّلب

ح

حَابِ عِلْيَةَ النَّاسِ فِي كَلَامِكَ وَ سَوِّ بَيْنَهُمْ وَ بَيْنَ السِّفْلَةِ فِي أَحْكَامِكَ

حَصِّنْهَا وَنَفْسَكَ بِتَقْوَى اللهِ

الحَقُّ حَبْسُه

حُكْمُهُ إِلَى اللهِ

خ

خُذْ عَسْكَرَكَ بِتِلَاوَةِ القُرْآنِ، فَإِنَّهُ أَمْنَعُ مِنْ حُصُونِكَ

ذ

ذاك باللهِ، لِا بِمَسْلَمَة

ر

رُبَّمَا كَانَ عُقُوقُ الوَلَدِ مِنْ سُوءِ تَأْدِيبِ الوَالِدِ

رَأْيُ الشَّيْخِ خَيْرٌ مِنْ مَشْهَدِ الغُلَام

ض

ضَعْ سَيْفَكَ فِي كِلَابِ النَّارِ، وَتَقَرَّبْ إلى اللهِ بِقَتْلِ الكُفَّار

ع

العَدْلُ أمامَك

عَثَرْت فاسْتَقِلْ

ق

قَدْ أَمَرْنَا لَكَ بمَا يُقِيمُكَ، وَلَيْسَ فِي مَالِ اللهِ فَضْلٌ لِلْمُسْرِفِ

قَدْ رَأَبَ اللهُ بكَ الدّاءَ، و أَوْذَمَ بِكَ السِقاء

القَرَابَةُ وَاشِجَةٌ وَ الأَفْعَالُ مُتَبَايِنَةٌ فَخُذْ لِرَحِمِكَ مِنْ فِعْلِكَ

قَلِيلُ الْعِتَابِ يُحْكِمُ مَرَائِر الْاِنْتِسَاب وَكَثِيرُهُ يَقْطَعُ أَوَاخِيَّ الأَسْبَابِ

قِيْمَةُ كُلِّ امْرِئٍ مَا يُحْسِنُ

ك

كِتَابُ اللهِ بَيْنِي وَ بَيْنِكَ

كُنْ لِرَعِيَّتِكَ كَمَا تُحِبُّ أَنْ يَكُونَ لَكَ أَمِيرُكَ، وَرُفِعَ إِلَيَّ عَنْكَ أَنَّكَ تَتَّكِئُ فِي مَجْلِسِكَ، فَإِذَا جَلَسْتَ، فَكُنْ كَسَائِرِ النَّاسِ وَلا تَتَّكِئْ

كُنْ من الموتِ على حَذر

ل

لَأَجْمَعَنَّ المالَ جَمْعَ مَنْ يَعِيشُ أَبَدًا، وَلَأُفَرِّقَنَّهُ تَفْرِيقَ مَنْ يمُوتُ غَدًا

لَا تُخَاطِرْ بِالمسْلِمِينَ حَتَّى تَعْرِفَ مَوْضِعَ قَدَمِكَ وَمَرْمَى سِهَامِكَ

لَا تَطْلُبْ طَاعَةَ مَنْ خَذَلَ عَلِيّا وَ كَانَ إِمَاماً مَرْضِيّا

لَا حُكْمَ فِيمَا اسْتَأْثَرَ اللهُ بِهِ

لا يغُرَّنَّكَ حُسْنُ رأيٍ فَإنَّمَا تُفْسِدُهُ عَثْرَةٌ

لعيالك في بيتِ مالِ المسلمين سَهْمٌ، ولك بحُرمتك منّا مِثْلاه
لنفوّضنّكم، فإنّي خصمٌ دونكم

لو ذكرْتَ الموتَ شَغَلَكَ عن نَصِيحَتِكَ

ليتَ طولَ حِلْمِنا عنكَ لا يدعو جَهْلَ غيرنا إليكَ

لَيْسَ لِلْخَائِنِ حُرْمَةٌ تَبْعَثُ الْأَحْرَارَ عَنْ تَرْفِيهِهِمْ، فَإِيّاَكَ وَ تَضْيِيعَ حَقٍّ قَدْ وَجَبَ، وَ أَمَانَةُ مَالٍ خَطِيرٍ يَزِينُ الدَّوْلَةَ وَ يُحَصِّنُ الخِلَافَةَ، وَ يُؤْخَذُ مِنْ خَائِنٍ لَمْ يَشْكُرْ عَلَيْهِ، وَ يُدْفَعُ إِلَى نَاصِحٍ يَحْتَاجُ إِلَيْهِ

م

ما كان عليك لو صفحْتَ عنه واتوصَلْتَني

مُرْهُمْ بِالاِسْتِغْفَارِ

مَنْ أَمَالَهُ الْبَاطِلُ قَوَّمَهُ الحَقُّ

مَنْ عَرَفْتَ فَهُوَ آمِنٌ

ن

نَجَمَ أمرٌ أنتَ عَنْهُ نَائِمٌ وَمَا أَرَاكَ مِنْهُ أَوْ مِنِّي بِسَلَام

نَحْنُ الزَّمَان: مَنْ رَفَعْنَاهُ ارْتَفَع، وَ مَنْ وَضَعْنَاهُ اتَّضَع

نزلَ بحدّك الكِتابُ

اَلنِّسَاءُ تُحَارِبُهُمْ دُونَكَ

٥

هَذَا وَاللهِ الإِدْبَارُ وَإلاّ فَمَنْ رَأَى مَيْتاً هَزَمَ حَيّا

ي

يَا هَذَا، لَوْ جَعَلْتَ مَا تَحْمِلُهُ القَرَاطِيسُ مِنَ الْكَلَامِ مَالاً حَوَيْتَ جَمَالاً وَحُزْتَ كَمَالا

يُحَاسَبُ النَّاسُ كَمَا يُرْزَقُون

B- ŞİİR

اَنْتَ يَا صَاحِبَ الْكِتَابِ ثَقِيلٌ وقَلِيلٌ مِنَ الثَقِيلِ كَثِير

أَقِلُّوا عَلَيْهِ لَا أَبَا لِأَبِيكُمْ مِنَ الْلُؤمِ أَوْ سُدُّوا المكَانَ الذّي سَدَّا

زَعَمَ الفَرَزْدَقُ أَنْ سَيَقْتُلُ مِرْبَعاً أَبْشِرْ بِطُولِ سَلَامَةٍ يَا مِرْبَع

فَمَا بَالُ مَنْ أَسْعَى لِأَجْبُرَ عَظْمَهُ حِفَاظاً وَ يَنْوِى مِنْ سَفَاهَتِهِ كَسْرِي

كَيْفَ يَرْجُونَ سِقَاطِي بَعْدَمَا شَمَلَ الرَّأْسَ مَشِيبٌ وَ صَلَع

C- HADİS

التَائِبُ مِنَ الذَّنْبِ كَمَنْ لَا ذَنْبَ لَهُ

D- MESEL

في بيته يُؤتى الالحَكَم

مَنْ لَكَ بِأَخِيكَ كلّه

يَدَاكَ أَوْكَتَا وَفُوكَ نَفَخَ

عِشْ رَجَبًا تَرَ عَجَبًا